М. Мәһәмдинов, Г. Садирова

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

2-қисим

Умумий билим беридиған мәктәпниң
4-синипи үчүн дәрислик

4

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән
министрлиги тәвсийә қилған

Алмута «Атамұра» 2019

1–4577

УДК 373.167.1
ББК 83.3я72
М 37

Дәрислик Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиғән башлангуч билим бериш сәвийисиниң 1–4-синиплириға бағишланған «Әдәбий оқуш» пәниниң йеңиланған мәзмундики Типлиқ оқутуш программисиға мувапиқ тәйярланди.

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

- – йеңи дәрис
- – топ билән иш
- – оқуңлар
- – йезиңлар
- – жүп билән иш
- – ейтиңлар
- – издиниңлар
- – луғәт

Мәһәмдинов М. вә б.
М 37 Әдәбий оқуш: Умумий билим беридиған мәктәпниң 4-синипи үчүн дәрислик, 2 қисимлиқ/ М. Мәһәмдинов, Г. Садирова – Алмута: Атамұра, 2019. – 144 бәт.

ISBN 978-601-331-660-4

2-қисим. – 2019. – 144 бәт.
ISBN 978-601-331-662-8

УДК 373.167.1
ББК 83.3я72

ISBN 978-601-331-662-8 (2-қисим)
ISBN 978-601-331-660-4

© Мәһәмдинов М.,
Садирова Г., 2019
© «Атамұра», 2019

V. ТӘБИИЙ ҺАДИСИЛӘР

Тонушумиз:

- қар, ямғур, мөлдүр, чақмақ, шамал, һасан-һүсән вә башқа тәбиий һадисиләр тоғрилиқ мәтинләр билән;

Үгинимиз:

- тәбиий һадисиләрниң пайдиси вә зийинини;

Үгинишкә тиришимиз:

- өз пикримизни әркин, раван йәткүзүшни;
- бир-биримизни тиңшашни, топта ишләшни.

1

ҚАР ЛӘЙЛИСИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Мән қар ләйлисини дорипурушларниң «сәксән халтисида» көргән. Амма бу қар ләйлилири қуруқ болуп, униң гөзәллигини задила һис қилғили болматти. Бу жил дадам билән биллә Боғда көлигә чиқиш пурситигә ериштим. Дадам вә униң һәмралири Боғда көлини сәяһәт қилипла қалмай, қарлиқ таққиму чиқти. Мәнму улардин айрилмидим. Тағ үсти бәк соғ еди. Биз қелин кийинивалған болсақму, соғ йәнила нәштирини санчип, бәдинимизгә титрәк олаштуруветәтти. Биз қарлиқ қияға йетип кәлгинимиздә, дадам:

– Қараңлар, қар ләйлиси! – дәп вақиравәтти. Һәммимиз дадам көрсәткән тәрәпкә қаридуқ. Әҗайип иш! Қияда аппақ қар ләйлилири, гоя қар билән һөсүн талишиватқандәк, ечилип кәткәнди. Шу көрүнүшидә улар дорипурушларниң «сәксән халтисидики» қуруп қалған һелиқи гүлләргә азирақму охшиматти. Шунчә қәһритан соғда, йәнә келип қелин қар басқан бу тағда, гүлләрниң ечилиши әҗайип бир мөҗүзә әмәсму!

Йәнә зәң селип қарисам, сөсүн рәңдә ечилидиған қар ләйлилириму бар екән. Уларму чирайлиқ болуп, қарлиқ таққа өзгичә һөсүн қошуп туратти.

Биз қар ләйлилирини тамашә қиливатқинимизда, дадам маңа монуларни сөзләп бәрди:

– Қар ләйлиси егиз қарлиқ тағларниң қиялирида өсиду. Униң үнүп чиқиши, өсүши вә гүлиниң ечилиши үчүн, алтәйәттә жил вақит кетиду. Гүли ахирқи жилниң июнь ейидин августқичә болған арилиқта ечилиду. У аз учрайдиған қиммәтлик мәнзирә өсүмлүги болупла қалмай, йәнә нурғун кесәлләргә шипа болидиған дора. Шуңа дөләт уни қоғдилидиған өсүмлүкләр қатариға киргүзди.

Сәяһәттин қайтип кәлгинимизгә хелә вақит болуп қалди. Лекин әшу қарлиқ қиялар арилиғидики қар ләйлилири көз алдимда шу петичә турмақта. Мән қар ләйлисиниң гөзәллиги-

ни, дорилиқ қиммитинила әмәс, қәйсәрлигиниму яхши көрүп қалдим. Чүнки устихан-устиханлардин өтидиған қәһритан соғниң айлап-айлап қийнашлири көрүнүштә ажиз көрүнидиған қар ләйлисини һәргиз баш әгдүрәлмәйдекән.

2. Мәтин қәһримани қар ләйлисини илгири қәйәрдә көргән? Шу чағда у қар ләйлисиниң гөзәллигини немишкә һис қилалмиди?
3. Бала қар ләйлисини қандақ тәсвирләйду? Униң қар ләйлиси тоғрилиқ пикри қачан өзгәрди?
4. Сәяһәттин қайтип кәлгәндин кейин, балида қандақ тәсират пәйда болди?
5. Мәтиндин қар ләйлиси тәсвирләнгән қурларни оқуғанда, өзәңларни қандақ һис қилдиңлар?
6. Мәтиндики тәсвирләшкә асаслинип, дәптириңларға қар ләйлисиниң рәсимини сизиңлар.
7. *«Һөсүн талашмақ», «қәһритан соғ», «мәнзирә өсүмлүк»* сөз бирикмилирини башқичә ейтип көрүңлар.
8. Мәтинниң мәзмунини сөзләп бериңлар.

Дорипуруш – дора-дәрмәк сатидиған адәм.
Нәштәр – өткүр тиғ (наһайити соғ).
Һөсүн – чирай, гөзәл, көркәм, җамал.
Қәһритан – наһайити қаттиқ, интайин соғ.
Қәйсәр – батур, ирадилик, җасур, қәһриман.

2

Нурәхмәт Әхмәтов

ЯҒИВӘРГИН, АППАҚ ҚАР

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Көктин ләйләп,
Худди пәйдәк
Чүшәр мәйин аппақ қар.
Җим-җит яққан
Қарға бақсаң,
Аләмчә бир пәйзи бар.

Мана бағлар,
Әйнә тағлар
Ятар қарға пүркинип.
Қушлар топ-топ,
Шаққа қонуп,
Турар қардин шүркинип.

Ала күчүк
Ятиду шүк
Угисидин чиқалмай.
Һә, ғоризим
Катәктә жим,
Ухлайду үн чиқармай.

Мән талада,
Сап һавада
Чана сөрәп ойнаймән.
Бирдә жүгрәп,
Бирдә сәкрәп,
Соғни һечбир туймаймән.

Күни бойи,
Түни бойи
Яғивәргин, аппақ қар.
Дадам ейтқан:
«Қишта яққан
Қарда пүтмәс бәрикәт бар».

2. Шаир қарниң йеғишини немигә охшитиду?
3. Шеир муәллипи қардин немишкә пәйзә алиду?
4. Шаир жан-жаниварларниң қиштики һаятини қандақ тәсвирләйду?
5. Балилар қиш күнлирини қандақ өткүзидекән?
6. *«Қишта яққан қарда пүтмәс бәрикәт бар»* дегән мисраларни чүшәндүрүп көрүңлар.
7. *«Қиш – көңүллүк пәсил»* мавзусиға ихчам эссе йезиңлар.

3

ЙЕЗАМНИҢ ҚИШИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бизниң йезиниң қиш пәсли наһайити гөзәл. Қиш пәслидә йезимизниң етиз-далалирини аппақ қар қаплайду. Егиз тағлар ақ либаслиқ бовайлар охшаш салапәт билән йезимизға нәзәр ташлайду. Язичә дәл-дәрәқ, зираәтләрниң тәшналиғини қандурған ериқ-өстәңләр әйнәктәк муз тутиду. Мән йезамниң қиш пәслини толиму яхши көримән.

– О-һой, кечичә қар таза йеғипту, – деди дадам таладин кириветип, – тез орнуңдин тур, оғлум!

Дадам мениң қарни яхши көридиғанлиғимни биләтти. Мән дәрру орнумдин турдумдә, үз-көзүмни жуйдум, чейимни ичтим, андин қелин кийинип, сиртқа маңдим.

– Қар дегән гәпни аңлапла, туралмай қалғинини көрмәмдиған бу балиниң! – деди апам күлүп. Талаға чиқипла, көңлүм яйрап кәтти. Қар тохтап, һава ечилған еди. Күмүч рәң тон йепинған пүтүн әтрап йеңи көтирилгән Қуяш нурида чақнатти. Етиз-далаларму ақ, тағларму ақ, һойла-арамларму ақ... Һәммила йәр ақ еди. Йопурмақсиз дәрәқ шахлири күмүч чокиларға охшап қалғанди. Дәрәқләрдин туруп-туруп төкүлгән қарлар Қуяш нурида ялтирап, көзни қамаштуратти. Бу гөзәл мәнзиридин көңлүм сөйүнүп кәтти.

Мени хошал қилған қар мәнзирисила әмәс, йәнә техи қар яққанда ойнайдиған оюнларму бар! Тәлийимгә, бүгүн йәкшәнбә. Бүгүн мәһәллимиз балиларниң вараң-чуруңлири билән жанлинип кетиду. Биз Қар бовай ясаймиз, қарда домилап ойнаймиз, қар етишимиз. Мәһәллимизниң йенидики муз қатқан су амбирида коньки тейилиймиз, чанилар билән егиз дөңләрдин пәскә ғуюлдап чүшимиз. Ай-һай, қар яққанда ойнайдиған оюнлиримиз шунчә көп, шунчә қизиқ! Йезамниң қиш пәсли немә дегән гөзәл, немә дегән көңүллүк, һә!

2. Мәтиндә қиш пәсли қандақ тәсвирләнгән?

3. Немишкә мәтин муәллипи бу пәсилни гөзәл дәйду? Қиш пәслиниң гөзәллиги немидә дәп ойлайсиләр?
4. Бала талаға чиқип, өзини қандақ һис қилди? Немишкә?
5. Мәтиндики охшитишларни тепиңлар.
6. Қиш пәсли силәргә яқамду? Немиси билән яқиду?
7. *«Йезиниң қиштики мәнзириси»* мавзусиға рәсим сизиңлар.

Нәзәр ташлимақ – қаримақ.
Мәнзирә – көрүнүш.
Либас – кийим.
Салапәт – һәйвәтлик, мәғрур ташқи көрүнүш.

4

ТУНҖА ҚАР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Кәч күз пәслиниң бир күни әтигәндә орнумдин туруп, талаға чиқсам, асман қара булутлар билән қаплинип кетипту.

Мән бүгүн бир жудун-чапқунниң келидиғанлиғини сезип, қорадики нәрсә-керәкләрни жиғиштурушқа кириштим. Раст дегәндәк, чүшкичә сүрлүк авазни чиқирип, қаттиқ боран чиқти. Чүштин кейин, боран аста-аста пәсийишкә башлиди. Боран тохтиғандин кейин, ямғур симилдиди. Ямғур бара-бара қарға айланди.

Бу бийилқи қишниң тунҗа қари еди. Қар таки кәчкичә яғди. Мән әтиси әтигәндә талаға чиқсам, пүтүн жаһан ақ тонға пүркинипту.

Шәриқтин күн көтирилишкә башлиди. Тағ-дәриялар, дәлдәрәқләр, һойла-арамлар ақ таш билән безәлгәндәк көрүнәтти. Йопурмақлири төкүлүп кәткән сөгәт шахлири юмшақ вә күмүчтәк қар билән оралған һалда саңгилап туратти. Қишяз йешил туридиған қариғайлар вә арчилар болса пахпийип турған қар тәңгилири билән қапланғанди.

Бир пәс шамал чиқип, дәрәқ шахлири аста тәвриниши биләнла, күмүчтәк қар тәңгилири төкүлүп, таң қуяш нурида әкс етип, рәңму-рәң һасан-һүсәндәк көзни қамаштуратти.

Мән чеймни ичип болуп, талаға чиқсам, қизиқ оюн башлинип кетипту. Мениң бирнәччә савақдишим ишик алдида қар бовай ясап қоюптекән. У маңа худди мениң чиқишимни күтүп турғандәк көрүнүп кәтти.

Мән чоңларниң «Қарниң қелин йеғиши мол һосулниң башарити» дегән сөзини есимгә алдимдә, интайин хошал болдум.

2. Мәтинни оқуғанда, көз алдиңларға немә кәлди?
3. Қиш пәслидә тәбиәт қандақ өзгириду? Бу һәқтә мәтиндә немә дейилгән?
4. Мәтиндә қандақ тәсвирий васитиләрни байқидиңлар?
5. *«Қарниң қелин йеғиши мол һосулниң башарити»* дегән мақални чүшәндүрүңлар.
6. *«Ой булути»* усули арқилиқ мавзуға бағлиқ режә түзүп, ихчам эссе йезип үгиниңлар.
Үлгә: һәрбир оқуғучи 15–20 жүмлидин ибарәт ихчам эссе язиду. Эссе йезиш алдида мәҗбурий рәвиштә ениқ критерийлар берилидиғанлиғини ядиңларда тутуңлар. Өз ара жүплишип, ишниң критерийгә лайиқ екәнлиги тоғрилиқ әкси алақә орнитиңлар.

Сүрлүк – һәйвәтлик.
Башарәт – хуш-хәвәр, алдин-ала ейтип бериш.

5

Абдумежит Дөләтов

ШАМАЛ ОЙНАР УЧАРТИП ҚАРНИ...

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Муз кирпигин қиш көтәргәндә,
Һәммә әтрап бөләнди аққа.

Қар йепинған дәрәқләр кәчтә,
Охшар ғува янған чираққа.

Дала, етиз, бағлар, идирлар
Ақтин жуға кийипту тәкши.
Қарап аңа, дейишәр чоңлар:
«Қишники қиш болғини яхши!»

Шамал ойнар учартип қарни,
Көз ачурмас, чиқсаң талаға.
Туруп дәйсән тошқан балиси
Жүрәмдекин музлап далада.

Әйнә бирдин hойла алдидин,
Учуп өтти ялғуз сеғизған.
Бәлки hазир бәк узақ йолдин
Келәмдекин йә өйгә меhман.

Қишта жирақ билинмәс, амма,
Қени йолниң ахир – қариси?
Билиниду йеқиндәк hәтта,
Йәр билән көк асман ариси.

Ақ йепинған барлиқ жаhанға,
Шу чағ ашиқ болуп қалимән.
Унтуп келип hәммини, аста
Қиш күйигә қулақ салимән.

2. Шаир қиш пәслини қандақ тәсвирләйду?
3. Чоңларниң *«Қишниң қиш болғини яхши»* дегинини қандақ чүшинисиләр?
4. Шаир қиш пәслигә немишкә ашиқ? Бу тоғрилиқ шеирда немә дейилгән?
5. Қиш пәслидә тәбиәттә қандақ өзгиришләр йүз бериду? Шеирға асаслинип жавап бериңлар.
6. *«Модельлаш»* усули:
Язғучилар: шамал тоғрилиқ шеир йезиңлар: *шахлирин, шамал, чаң-тозаңни, шамал.*

Алимлар: шамалниң пайдисини еиқлаңлар.
Рәссамлар: *«шамаллиқ күн»* мавзусиға рәсим сизиңлар.
Тиңшалған мәтин мәлуматлири бойичә тәһлил қилип, өз пикриңлар билән һис-туйғуңларни билдүрүңлар.

6

ҚАРНИҢ ҚАНДАҚ ПАЙДИСИ БАР?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Қасим өйдин чиқса, шувурған болуп турған екән. Мәктәпкә йәткичә, боран алдидин уруп, көзини ачқузмай, аварә қилди.

Мәктәпкә кәлгәндин кейин, у өзиниң савақдашлириға:

– Мошу қарниң немә кериги бар? Қиш қарсиз болса, яхши болатти, – деди. Униң сөзигә Полат җавап берип:

– Қарниң кериги бар. Қар – пайдилиқ нәрсә. Қар болмиса, яман болиду, – дәп дудуқлап қалди.

Қудрәт орнидин туруп:

– Қар чаңғу тейилип ойнашқа керәк. Чана ойнашқиму керәк. Қардин қар бовай ясап ойнаймиз, – деди.

Балиларниң һәммиси күлүшүп кәтти. Улар өз ара талишип турғанда, синипқа муәллим кирип кәлди. Оқуғучилар орунлиридин туруп, олтарғандин кейин:

– Муәллим, қарниң қандақ пайдиси бар? – дәп сориди балилар.

– Қар адәмгә нурғун пайда кәлтүриду, – дәп муәллим сөзини башлиди. – Адәмләр өз тирикчилигигә, турмушиға керәк һәр түрлүк өсүмлүкләрни йәрдә өстүриду. Әгәрдә қишниң күни қар болмиса, өсүмлүкләрниң йилтизлири, мал йәйдиған чөпләрниң йилтизлири үшшүп кетиду. Қар йәрниң бетини йотқанға охшаш йепип алиду. Өсүмлүкләрниң йилтизлирини соғдин сақлап қалиду.

2. Қиш пәсли силәргә яқамду? Якса, немиси билән яқиду?
3. Қарниң қандақ пайдиси бар? Зийиничу? Иш дәптириңларға төвәндики схемини толтуруңлар.

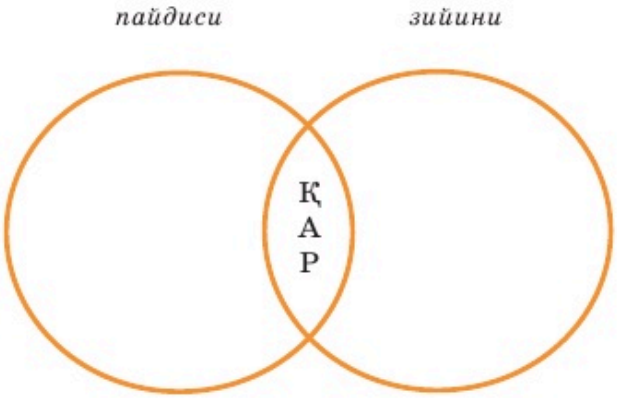

4. Топ билән иш: 1-топ қиш, қар, муз, соғ тоғрилиқ тепишмақ, 2-топ мақал-тәмсил, 3-топ шеир йезип көрүңлар, 4-топ рәсим сизип, қоғдаңлар.

7

Патигүл Сабитова
(1936–2009)

Балиларға беғишланған көплигән һекайә вә шеирларниң муәллипи Патигүл Сабитова 1936-жили Ғулҗа шәһиридә дунияға кәлди.

Униң «Мениң кичик достлирим», «Қадирниң чүшлири», «Ялғанчиниң раст сөзи», «Чатақчи» охшаш балиларға беғишланған китаплири йоруқ көрди.

ЯҚҚИН, ЯМҒУР, ЯҒИВӘР

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Ямғур яғса һәрқачан,
Рәнҗийду Сетивалди.

Бүгүн һәм ойналмастин,
Хапа боп йетивалди.

Чүнки униң аписи
Ямғур яғса, шу заман:
«Өйдә олтар, чиқма», – дәп,
Ойнатматти, иш тамам.

Мана һазир талада
Ямғур қаттиқ яғмақта.
Сетивалди ойлири
Аңа қарап ақмақта...

Деризидин кочиға
Қарап һәммин көрәтти.
Хиял қип, дадисиға
Соалларни берәтти:

– Кимләр чиқип асманға
Суни бизгә төкиду?
Қандақларчә у ямғур,
Булутлардин өтиду?

Шу чағ күлүп дадиси
Қақти униң ғолиға.
Бираз ойлинип туруп,
Жавап бәрди оғлиға:

– Йәргә су төкүш үчүн,
Көккә һечким чиқмайду.
Булутларниң үстидә
Адәм меңип жүрмәйду.

Һорға айланған сулар
Булут болуп кетиду.
Кейин бизгә шу яқтин,
Ямғур төкүп келиду.

Асмандин йәргә қарап,
Ямғур сүйин төкиду.
Бағ-варан, от-яшларни
Һәм суғирип өтиду.

2. Шеирниң давамини хрестоматиядин оқуңлар.
3. Ямғур яғса, Сетивалди немишкә рәнҗийду?
4. Шеир қәһримани дадисиға қандақ соалларни қойди?
5. Дадисиниң жававини тепип, тәкрар оқуңлар.
6. Жил пәсиллиридә қандақ тәбиий һадисиләр йүз бериду?
7. *«Тәтқиқ қилиш жәдвили»* усули. Топ билән жәдвәлни толтуруңлар.

Ямғурни тәсвирләңлар	
Ямғурниң пайдиси	
Ямғурниң зийини	
Ямғурниң түрлири	

8

ЯМҒУР

Мәшиқ: Сөзләргә ошуқ һәрип қошулуп кәтти, тепип, Жәмшит Розахунов шеиридин парчини оқуп көрүңлар.

Моончақ-моончақ, тамчирлар
Яғивәргин тамсчилап.
Дала-түзниң үсстини,
Өткиннә бир қамчимлап.

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Үстимиздин қуюп өт,
Гүл-гияни жуюп өт.
Йопурмақлар бәргигә,
Үнчә-марҗан қоюп өт.

Сениң билән ана йәр,
Бир яширип қалсундә.
Топа-чаңдин чимәнләр,
Тазилинип алсундә!

2. Өткән дәристики П. Сабитованиң *«Яққин, ямғур, яғивәр»* намлиқ шеири билән селиштуруңлар. Охшашлиғи билән пәрқини ейтиңлар.
3. Шаир ямғурни немигә охшитиватиду?
4. Шаирниң *«... Ана йәр бир яширип қалсундә»* дегинини чүшәндүрүп көрүңлар.
5. Қайси пәсилдә ямғур көпирәк яғиду?
6. Ойлиниңлар, әгәр ямғур яғмиса, қандақ болиду?
7. *Ямғур* сөзигә синквейн йезиңлар.
8. Топ билән иш: *«Язниң ямғурлуқ бир күни»* мавзусиға постер түзүп, қоғдаңлар.

9

Қасим Исмайилов

ӨРҮК БИЛӘН ЯНАҚ

(Мәсәл)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Язниң иссиқ күнлириниң биридә hава тутулуп, гүлдүрмома йәр-җаhанни зил-зилигә кәлтүрүп, чақмақ чеқип, ғәриптә пәләккә көтирилгән қара булут билән биллә келиватқан қара боран бирдәмниң ичидила йетип келип, аләмни-маләм қилип, җаhанни топиға көмүвәткән еди. Бағлардики пишқанму, пишмиғанму мөгиләрни қеқип, төкүвәтти. Яғмақчи болуп келиватқан қара булутни боран көтирип елип кәтти. Боран тохтап, өйниң егиси бақ-ға кирип, йәргә төкүлгән мевиләрни жиғишқа башлиди. Бағдики бир түп Өрүк йенидики Яңаққа:

– Сән барақсан болуп, йәр-җаhанға патмай қеливедиң, бағниң егиси йәрдики hәммә мөгиләрни жиғип, сениң мөгәңгә қарапму қоймиди. Сән өзәңниң кимлигини әнди билгәнсән? – дәп униң чишиға тегиду. Яңақ:

– Алдирима, техи кимниң кимлигини кейин көримиз. Һазир дәстихан үстигә сән чиқсаң, қишта дәстиханға мән чиқимән, – дәйду. Өрүк:

– Һәй, бурадәр, сән дәстиханға чиққанда, йениңдики өрүк қеқини көрмидиңму? – Яңақму бош кәлмәй:

– Бәзидә адәмләр көрмәй қелип, дәссавалса, сени миҗиветиду. Мени таш билән уруп, аран чақиду. Чүнки улар мениң меғизимға бәк амрақ, – дәп махтиниду. Адәмләрниң «Аттин чүшсә, үзәңгидин чүшмәпту» дегини һәқ охшайду, Өрүкму махтинип:

– Сениң тешиң қаттиқ болса, мениң ичим қаттиқ. Адәмләр мениңму меғизимни чеқип йейишни яхши көриду, – дәйду. Яңақ билән Өрүкниң муназирисини аңлап турған Алма:

– Һәй, ағиниләр, орунсиз талишип немә қилисиләр. Бизниң һәммимиз адәмләргә керәк болғанлиғимиз үчүн, бизни беғиға тикип, күтүп, өстүрүватиду. Һәммә мәгиниң өзигә хас ширин тәми, хушпурақ һиди болиду. Һәтта мәгә бәрмисиму, адәмләр өйиниң әтрапиға дәрәқләр тикип, язниң күни униң сайисида олтарса, қишта дәрәқниң қуриған шахлирини кесип, отқа қалайду.

Дәрәқләр билән мәгиләр – язниң зенити, җанлиқларниң раһити. Каккук, булбуллар келип, бизниң шахлиримизға қонуп, муңлуқ авазлири билән сайрап, бағни арамгаһқа айландуруветиду, – дәп Алма Өрүк билән Яңақни яхши-хоп қилип қойған екән.

2. Мәсәлдики вақиә қайси пәсилдә йүз бәргән?

3. Муәллип язда болидиған қандақ тәбиий һадисиләрни тәсвирләйду?

4. Мәсәл қәһриманлири – Өрүк билән Яңақ оттурисидики сөһбәттә, силәрниң пикриңларчә, кимниң сөзлири орунлуқ?

5. Мәтиндин Алминиң мевиләр билән дәрәқләр тоғрилиқ ейтқан сөзлирини тәкрар оқуңлар.

6. *«Биопоэма»* усули.

Мәтинниң мавзуси
Қәһриманлар
Миҗәз-хулқи

Иш-һәрикити
Вақиә
Сюжетниң риважлиниши
Вақиәни тәхмин қилиш
Хуласиләш

10

ШАМАЛ БАЛА

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Шамал бала чоң болупту. Шамал ата:

– Балам, етизлиққа барғин, у йәрдә кишиләргә нурғун яхши ишларни қилип берәләйсән, – дәпту. Етизлиққа кәлгән Шамал бала бир чақпеләкниң аста айлиниватқанлиғини, суниң үзүлүп-үзүлүп чүшүватқанлиғини көрүпту. У чоңқур нәпәс елип, пүтүн күчи билән пүвдәпту, чақпеләк ғуюлдап айлинишқа, су тез-тез еқишқа башлапту. Суға қанған майсиләр хошаллиғидин башлирини лиңшитипту. Шамал бала бәк хошал болуп кетипту.

Шамал бала деханларниң хаманда буғдай соруватқанлиғини көрүпту. Шамал анчә күчлүк болмиғачқа, деханлар һәрқанчә күчисиму, дан билән саман яхши айрилмайветипту. Буни көргән Шамал бала хаманға қарап, пүвдәшкә башлапту. Дандин айрилған саман жирақларға учупту. Деханлар Шамал балиға рәхмәт дейишипту.

Шамал бала: «Яхши иш қилиш бәк асанкән, пәқәт күч чиқарсила болидекән», – дәп ойлапту. У бир мәйданға берипту. У йәрдә бирнәччә бала ләгләк учириватқан екән. Шамал бала қаттиқ пүвдәптекән, ләгләкләр моллақ етип кетипту. Бирдәмдин кейин қарисиму көрүнмәпту. Балилар тепирлишип кетипту. Шамал бала буни билмәй пүвдәверип, адәмләр-

ниң йейип қойған кийимлирини учуруветипту, йол бойидики көчәтләрни сундуруветипту.

Кишиләр уни әйипләшкә башлапту. Шамал бала интайин беарам болуп: «Мән адәмләргә ярдәм қиливатсам, улар немишкә мени әйипләйду?» – дәп ойлапту.

2. Шамал бала етизлиқта немини көрди? Хамандичу?
3. Майсилар немишкә башлирини лиңшитипту?
4. Деханларниң рәхмитидин кейин, Шамал бала қандақ ойға кәптту?
5.Ләгләк учирип ойнаватқан балилар билән кишиләр уни немишкә әйипләпту?
6. Мәтинниң ахирқи икки жүмлисини оқуп, мәнасини чүшәндүрүп бериңлар.
7. Мәтингә тайинип, тәбиәт һадисиси – шамал тоғрилиқ толуғирақ сөзләп бериңлар.

Майсә – зираәтниң уруқ үнүп чиққандин кейинки өскән жумран тени.
Беарам – әнсиз, арами, хатирҗәмлиги йоқ.

11

Авут Мәсимов

ТАМЧА

(Чөчәк)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бурун-бурун-бурунда, Қуяш күлүп чиққанда, Ай юлтузни туққанда, чоққилири мәңгү музлуқ Тәңритағниң кәң бағрида Тамча исимлиқ бир жигит яшапту. Бир жилда он икки ай болса, униң тоққуз ейини тинимсиз әмгәк билән өткүзидиған жигит үч ейини уйқуға бөлидекән. Әтияз келип, йәр көкәргәндә, яз келип, әтрап чақниғанда, күз келип, ашлиқ орулғанда, һәммә тирик жан, учар-қанат, өсүмлүкләр билән мевә дәрәқлири уни тақәтсизлик билән күтидекән.

Күнләр, айлар, жиллар бир-бирини қоғлап өтүватқан әсирләрниң биридә қиш тазиму соғ болуп, Тамча узақ уйқуға кетипту. Әтиязниң биринчи ейи – мартму кәпту. Тағ бағриниң, егиз дөңләрниң дайим күн чүшүп туридиған күнгәй тәрәплиригә жан кирип, көкирип, әтрапни ақ чечәкләр аппақ рәңгә бөләпту. Мана шу чағдила Тамча уйқусидин охинипту. Әтрапиға қариса, тағ чоққисидики қарлар ерип, суға айлинип, төвәнгә йол апту. Тамча еқин суға қошулуп меңипту. Келиветип, дөңләрниң күнгәй тәрипидики полашқан кучулиларни көрүпту.

– Кучула хеним, саңа немә болған? Чирайиң өмсилиғу? Йә мән кечикип қалдимму? – дәп сорапту.

– Кечикмидиң, Тамчижан, вақтида кәлдиң. Бир күн илгири ямғур болуп кәлсәң, чечәклиримни жуюп ташлаттиң. Мән тозаңлишип үлгирәлмәттим. Әнди мана мениң пиязлиримға сениң сүйүң керәк.

Тамча узақ ойланмай, һәрбир кучулиниң түвигә тамчисини төкүп чиқипту.

Уларниң уссуллуғини қандуруп болғичә, баһарниң иккинчи ейи – апрельму йетип кәпту. Тамча ериқта шох еқиватқан достлириға қошулуп, йолини йәнә давам қипту. Асман билән бой талашқан Сувадан Тамчиниң еқип келиватқинини көрүп, уни тохтитипту.

– Әссаламу әләйкүм, Тамча! Йолуң болсун! Қишни аманесән чиқардиңму? – дәп сорапту.

– Ваәләйкүм әссалам, Сувадан ака, Аллаға миң қатлиқ шүкри, аппақ бешиңиз билән маңа салам бәргиниңиз қизиқ болди. Мени хижил әһвалда қойдиңизғу, – дәпту Тамча.

– Һечқиси йоқ, Тамча ука. Баш билән бәл егилишкә яритилған. Саңа охшаш бойимизға жан, тенимизгә қувәт беридиған инсанларға һәрчаг баш егимиз, – дәпту Сувадан.

– Жут ичи аманму? Немә йеңилиқ? – сорапту Тамча.

– Жаһанға жан кирип, көкириватиду, иним. Жудун-чапқун болмиса, бәрикәтлик жил болғуси.

– Мевилик баққа йол еливедим, Сувадан ака. Мени күтүп қалдимекин?

– Әйнә, мән көрүватимән, – дәпту Сувадан шахлири билән Қуяш нурини көзлиридин қачурғач, жирақтики паянсиз далаға қарап. – Тақәтсизлик билән күтүватиду, иним. Чечәк сүйүңни берип кәтсәң, уларму яширип қалиду әмәсму!

Тамча Сувадан билән хошлишип, баққа кирипту. Ғоллири йеңидин бих чиқирип, порәк жиғишқа башлиған өрүк, язлиқ алмиларниң идитлиқ тартилған ериқлириға чүшүп меңипту. Тамча мевә дәрәқлириниң уссуллуғини қандуруш билән қишичә муздәк қар астида ятқан йилтизлириға иллиқ тәптини берипту.

– Тамча, саңа рәхмәт! Язда келип, мевилиримизгә еғиз тегишни унтума, – мевә дәрәқлирини йәргичә егип, тазим қипту.

– Әссаламу әләйкүм, Буғдайҗан! Башақлар чанаққа толуп қапту. Мениң керигим барму? – дәп сорапту.

– Сәнсиз қандақ өмүр сүримиз, Тамча? Бизни унтуп қалдимекин дәп ойливедуқ. Кәлгиниңгә рәхмәт! Қени, уссуллуғимизни бир қандурсаңчу! – дәп мураҗиәт қипту.

Тамча һәйәл қилмай, ашлиқ еңизлиғиға шуңғупту. Күнниң аптивида чәк-чәк йерилған йочуқларға кирип, арисини юмшитипту. Бир еңиздин иккинчисигә йөткилип, соваплиқ оқитини қилип жүргәндә, йоған кәтминини туғанға селип қоюп, қериқизниң көләңкисидә ятқан Деханни учритипту. Униң пешанисидин тәр тапчип, калпуклири он күн су көрмигәндәк гәз бағлап кетипту. Ағзида пәйда болған нәмликтин Дехан көзини ечип, қериқизниң йопурмиғида шәбнәм кәби турған Тамчини көрүп, хошаллиғидин вақираветипту.

– Тамча, Тамча йетип кәпту! Бәрикәт елип кәпту, – дәп Дехан орнидин ирғип турупту.

– Әссаламу әләйкүм, Дехан ата! Мән кечиктимму, немә? – сорапту Тамча.

– Күнниң қизишини қаримамсән, «аһ» дегидәк һалим қалмиди. Ериқтики су соғулуп, дөңгә чиқмас болди. Сени кечикип қаларму, дәп әндишә қиливедим, – дәпту Дехан.

– Наһайити зөрүр болсам, мән һазир Булут акамни башлап келәй, – дәп Тамча асманға көтирилипту.

Тамча асманға көтирилиши билән, бир парчә булут йетип келип, тамчиларни су чиқмиған дөңгә челәкләп төкүпту.

Әтрап чилиққидә болуши билән, Күн ечилип, Тамча йәнә Деханниң алдида пәйда бопту.

– Дехан ата, болдиму? – дәп сорапту.

– Рәхмәт, Тамча. Қәлбиңлардики меһрибанлиқ түгимигәй. Яхшилиғиңлар һәргиз унтулмайду, – дәп Дехан ата йәргичә егилип, тазим қипту.

Деханниң миннәтдарлиғидин хошал болған Тамча йолини давам қилип, достлириға қошулғинида, күзниң биринчи ейи – сентябрьму кирип кәпту. Ширилдап еқиватқан ериқни бойлап келиватқан Тамча чөп чепиватқан Бовайни көрүп тохтапту. Пешанисидики тәр тамчилирини көрүп, еңизда ятқан Деханни әсләпту.

«Бечарә чаңқап кәткән охшайду. Униңму көңлидин чиқай», – дәп Бовайниң мәңзигә қонған екән, у чөчүп кетипту.

– Абла, әмгигим зайә кетип, чөп сесип кетидиған болди. Бирәр ай йеғин яғмай турса болатти, – дәп кайипту.

– Бова, тәрләп кәткиниңизни көрүп, уссуллуғиңизни қандурай девидим. Сиз рази әмәсму?

– Уссуллуғумни қандурғиниңға рәхмәт, Тамча. Малниң ғемида бешимға шу ой келиведи, – дәпту Бовай.

– Мошу кәмгичә мениң хизмитимдин һәммә рази еди. Лекин сизниң сөзүңизгә һәйранмән, Бова, – дәпту Тамча.

– Һәйран болғидәк һеч гәп йоқ. Кониларниң «Гәпни қил сиғар йәргә, суни сәп сиңәр йәргә» дегинидәк, ямғур-йешинниң өз вақтида яққини яхши. Һазир йәм-чөп жиғидиған мәзгил. Күздә қурғақчилиқ болғини биз үчүн әвзәл, чөп сесимайду. Мал қиштин тоқ чиқиду әмәсму, – дәп чүшәндүрүпту Бовай.

«Бу дунияда мәндин башқа әтиварлиқ һечким йоқ», – дегән ойда жүргән Тамча Бовайниң бу сөзидин кейин ойлинип қапту.

– Сән мениң гепимни тоғра чүшәнгин, Тамча. Сениң хизмитиң һазир йеңи терилгән күзлүк буғдайға керәк. Шуңлашқиму уларниң көңлидин чиқишқа тиришқин, – дәпту Бовай мәйүс һалға чүшүп қалған Тамчиниң көңлини ясап.

Тамча әқиллиқ бовай ейтқандәк қипту. Күзлүк буғдайға меһрини төкүп, уларниң хизмитидин чиқип жүргинидә, қиш-

ниң биринчи ейи – декабрьму келип, әтрапни «ақ чивинлар» қаплашқа башлапту. Тамча бийил молҗалиған хизмитиниң тамам болғиниға көзи йетип, ата макани – Тәңритағниң чоққисиға йол апту...

2. Тамча қәйәрдә яшайдекән? У жилни қандақ өткүзидекән?
3. Баһар келиши билән, у немишкә сәпәргә атланди?
4. Йолда Тамча қандақ сәргүзәштиләрни бешидин кәчүрди?
5. Кучула, Сувадан, Буғдай, Дехан Тамчиниң хизмитидин немишкә рази болди?
6. Бовай немишкә чөчүп кетипту? Униң: *«Әмгигим зайә кетидиган болди...»* дегән әндишисини қандақ чүшинисиләр?
7. «Вақиә хәритиси»

1. Мижәз-хулқи	**2.** Иш-һәрикити
4. Сюжетниң риважлинишини молҗалаш	**3.** Вақиәниң җәрияни

12

Хелил Һәмраев
(1928–1998)

Хелил Һәмраев – уйғур поэзиясиниң тәрәққий етишигә зор үлүш қошқан шаир. У 1928-жили Алмута вилайити Панфилов наһийисиниң Пәнҗим йезисида дунияға кәлди.

Шаирниң «Или бойидики нахша», «Талланған шеирлар», «Дала юлтузлири», «Дехан» охшаш топламлири йоруқ көрди. Әдип өз әсәрлиридә Вәтән, ана жут, һаят, тәбиәт мавзулириға мураҗиәт қилди.

ҺАСАН-ҺҮСӘН ЧЕЧИЛДИ

1. Шеирларни һиссиятлиқ оқуңлар.

Һал җийәклик қизил-җия лентилар,
Тағ бағридин көккә из сеп ямашти.

Тәбиәтниң бу карамәт сеһригә
Қанчә көзләр һәйран болуп қарашти.

Шу чағ елим жаһанға той қилғандәк,
Идир-қирға гүлдин гиләм йейилди.
Худди көктин яқут, тилла яққандәк,
Һасан-һүсән чечилғандәк билинди.

Сәйдулла Қаһаров

МӨЛДҮР

Ямғур яғди алди билән тамчилап,
Арқисидин у мөлдүргә айланди.
Өтти мөлдүр баг-варанни қамчилап,
Сәл бастуруп етиз-ериқ, сайларни.

Зираәтләр оң-дүм болуп чәйләнди,
Пүтүн ашлиқ латқа бесип лайланди.
Деханларниң бир жил артқан үмүти,
Дәқиқидә пәйханиға айланди.

2. Немишкә һасан-һүсән пәйда болиду?
3. Һасан-һүсән қандақ шараитларда пәйда болиду?
4. Ямғурдин кейин һәрқачан һасан-һүсән чиқамду?
5. Силәр қандақ ойлайсиләр, һасан-һүсәнни кечиси көрүшкә боламду?
6. Һасан-һүсәнни қолдин ясашқа боламду?
7. Һасан-һүсәнниң рәңлирини тәртиви билән атаңлар (қ...л, с...ң, с...қ, й...л, к...ч, к...к, б...ә).
8. Мөлдүр немидин пәйда болиду?
9. Мөлдүрниң қандақ зийини бар? Шеирда бу тоғрилиқ немиләр дейилгән?

13

МӘН НЕМӘ?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Мән өзгирәләймән. Аптапта һорға айлинимән. Асманға көтирилип, сансиз кичик тамчиларға айлинимән. Һавада сәяһәт қилимән. Бәзидә ақ, бәзидә қара кийинсәмму, әтигән һәм кәчтә қизил кийинимән. Мундақ чағларда адәмләр мени «булут» дәйду.

Мән асманда әгип жүргәндә соғ шамалға учрап қалсам, ушшақ тамчиларға айлинип, йәргә чүшимән. Бу чағда адәмләр мени «ямғур» дәйду. Қиш күнлири кичик ақ чечәккә айлинип, учқундап йәргә чүшсәм, кишиләр мени «қар» дәйду. Бәзидә марҗандәк аппақ муз болуп чүшсәм, адәмләр мени «мөлдүр» дәйду.

Көпинчә көлләрдә ухлаймән. Ериқларда сәяһәт қилимән, дәрияларда өркәш ясаймән, деңизларда нахша ейтимән һәм уссул ойнаймән.

Бәзи чағларда мән толиму мулайим, бәзи чағларда тәлвилишип кетимән. Мән яхши ишларниму көп қилдим. Етизларни суғирип, машиниларни һәрикәтләндүрүп, адәмләргә ярдәмләштим. Лекин мән қилған яман ишларму аз әмәс. Зираәтләрни зәхмиләп, өйләрни уруп, кишиләргә апәт елип кәлдим. Адәмләр мени яман иштин тосап, яхши ишқа селиш үчүн, көп әқил ишлитип, убдан чариләрни тапмақта.

Синипдашлар, биләмсиләр, мән зади ким?

Кесипму кесәлмәйсән,
Тор билән сүзәлмәйсән.
Өзи суюқ һәм сүзүк,
Униңсиз жүрәлмәйсән.

2. Мәтин кимниң намидин баян қилиниватиду? Уни қандақ билдиңлар?

3. Мәтиндә жил пәсиллиридә өзгирип туридиған тәбиәтниң қандақ һадисиси һәққидә гәп болуватиду?

4. Суниң өзгириши тоғрилиқ немиләрни билисиләр? Су тәбиәттә қандақ һаләтләрдә учришиду?

5. Мәтин қәһриманиниң өзи тоғрилиқ *«мән бәзи чағларда толиму мулайим, бәзи чағларда тәлвилишип кетимән»* дегинини қандақ чүшинисиләр?

6. Мәтин қәһриманиниң қилған яхши вә яман ишлири һәққидә йезилған қурларни тепип, тәкрар оқуңлар.

7. *«Адәмләр мени яман иштин тосап, яхши ишқа селиш үчүн ... убдан чариләрни тапмақта»* дегән жүмлини қандақ чүшинисиләр?

8. Суниң хусусийәтлирини ейтиңлар.

Өркәш – суниң боран тәсиридин һасил болған долқунниң тик көтирилгән қисми.
Мулайим – жугач, гәп аңлайдиған.
Тәлвә – асанла аччиғи келидиған, каж.

14

Сүннәтулла Анарбаев

ҚОРҚҚАНЧАҚ

(Һекайә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Балилар Бәһрәмгә: «Қорққанчақ, қорққанчақ!» – дәп азар бериду. Раст, у кечиси ишиккә ялғуз чиқиштин қорқиду.

Әгәр қараңғу чүшкәндә, ятақханидин чиқмақчи болса, бирәр ағинисигә «жүргинә» дәп ялвуриду, бәзидә йенидикиләрниң орнидин турушини пайлап, көзини пақиритип ятивериду. Бирмунчә балилар уни мәсхирә қилиш үчүн тосаттин: «Вай, бөрә!» – дәп ятаққа қарап жүгришиду. Бәһрәмму уларниң кәйнидин қачқили туриду.

Пәқәт каривәтлири янму-ян қоюлған Пәрһатла башқа балилардәк көп тәлвилик қилматти, «қорққанчақ» дәпму камситматти. Лекин у Бәһрәмгә ичи ағриғандәк, рәһми кәлгәндәк қаратти. Униң қариши Бәһрәмгә башқа балиларниң мәсхирә қилишидинму еғирирақ келәтти.

Немә қилсун, әйип Бәһрәмдиму? Дадиси жүтүп кәткән етини издәп, кечиси тағда жүргәндә, уни ач бөриләр йәп кәткән. Шуниңдин кейин аписи әнсирәп, Бәһрәмни кечиси талаға ялғуз чиқармайдиған болған. Өткән жили ферма йезисидики башланғуч мәктәпни тамамлап, йеза мәркизидики йетип оқуйдиған мәктәпкә кетиватқинидиму аписи: «Кечилири ялғуз маңма!» – дәп қаттиқ жәкигән. Мана һазирғичә аписиниң гепидин чиқмайду.

Үчинчи фермидин келип, биллә йетип оқуйдиған балилар бүгүн уни бекардин-бекар хапа қилишти. «Қорққанчақ» дәп мәсхириләп, ташлап кетишти.

Униң бирла әйиви: «Һава бузулуватиду. Өтә әтигәндә маңайли», – дегини болди, халас. Чүнки, һәқиқәтәнму, кәч кирип қалғанди.

Балилар қақақлап күлүшти. Һасан болса йениға чирт қилип түкүрүп: «Униңдин қараңғуда келиштин қорқуватимән деməмсән, Бәһрәм», – деди. Балилар техиму күлүшти. Кейин велосипедлирини минип, йолға раван болди. Һәтта қайрилип қарапму қоймиди, наинсаплар.

Бәһрәм наилаж ятаққа қайтип кирди. Өтә йәкшәнбә – һәммә өйлиригә кәткән. Бәһрәм каравитигиму йеқинлашмай, бөлминиң оттурисида қақийип туруп қалди. Һасанниң аччиқ гепи қулиғиниң түвидә һаман жараңлаватқандәк туюлди.

У туюксиз:

– Йоқ гәп! Қорқмаймән! – дәп вақиравәтти.

Андин һойлиға чиқти. Велосипединиң егәрини кәйнигә бурап, кичик чүшәкни орап бағлаватқинида, көзи беихтияр асманға чүшти. Дәрия тәрәптин қап-қара булут келивататти. Күн петишқа йеқинлишип қапту. Фермиға қачан йетип бариду? Йә мошу йәрдә йетип, әтә маңаймекин?

Шу мәһәл бурунлирини тартишип турған балилар көз алдиға кәлди. Улар гоя «қорққанчақ, қорққанчақ» дәп мәсхирә қиливатқандәк туюлдидә, велосипедқа ирғип минип, кәйнигә қаримай, йезисиға йол алди.

У шу маңғиничә Сурхандәриядин өтүп, дөңгә көтирилгәндила тохтиди.

Төвәндә қурулуш ишлири овж алған. Адәмләр, трактор-лар, бульдозерлар ишлимәктә. Чаң-топа. Шехил, төмүр-бетон тошуватқан еғир жүк машинилири бу йәрдин худди қоңғуздәк көрүниду. Оң тәрәптики тағ арилиғидики нефть қудуқлириниң мунарлири шахлири көйүп кәткән дәрәқни әслитиду. Узақта, дәрияниң у қирғиғидики пәсликтә, йезиниң мәркизий шәһәрчиси. У йәр, бу йәрдә чирақлар валилдайду. Бу чирақлар түнниң йеқинлашқанлиғини Бәһрәмниң есигә салиду. У барғансири қараңғулушуватқан упуққа ойлинип қарап турдидә, кейин беихтияр шәриққә бурулди: Бабатағ чоққилирини чулғап, аста бесип келиватқан қараңғулуқ гоя униң жүригигиму кирип кәлгәндәк, вужудини титрәк басти. Бирму йолувчи көрүнмәйду. Һәтта, адәттә, көкни толтуруп вичирлайдиған қушқачлар, йол үстидә қақилдап, қир тиничлиғини бузидиған сеғизғанларму йоқ. Һәммә яқ жим-жит.

* * *

Бәһрәм дөң үстидики ялғуз аяқ йолдин чиқмай, еғирлиғини гаһ у яққа, гаһ бу яққа селип, пүтүн вужуди билән алдиға тәлпүнүп бармақта. Икки көзи йеңи чүшкән велосипед излирида. Бу излар өзидин бир саатчә илгири йолға чиққан ағинилириниңки. У қараңғулуқ билән тәңла келиватқан вәһимини өзидин қоғлаш үчүн, йәрдики велосипед излириниң кимләрниң екәнлиги тоғрилиқ ойлашқа башлиди.

Тосаттин чақмақ чеқип, гүлдүрмома гүлдүрлиди. Бәһрәм асман қарс йерилип, бесип чүшүватқандәк бойнини қисти. Тамчилаватқан ямғур бирдинла қуювәтти. Йол бир дәмдила патқақ болди. Меңиш еғирлашти.

Бәһрәм төвәнгә қаридидә, жүриги жуғғидә қилип қалди: байқимиған екән, күчлүк сәл кәпту!

У велосипедини йетиләвалди.

Әтрапни шавқун басқан: һәммә яқта сәл шарилдайду. Туруп-туруп чақмақ ялт-юлт қилиду. Кимду бири гоя тағни таққа уруватқандәк, қарсилдиған аваз аңлиниду.

Бәһрәм сәскинип, әтрапқа алақ-жалақ қариди. Һәр қетим гүлдүрмома гүлдүрлигәндә, «апа» дәп вақираветишкә тас қалиду.

Сәлниң авази, гүлдүрмоминиң гүлдүрлиши арилаш Бәһрәмниң қулиғиға қойниң мәригини аңланғандәк болди. Бираздин кейин йәнә аңланди. Бу қетим қойниң авазиға қозичақниң зарлиқ мәришиму қошулди.

Әйнә чоң сағлиқ қараңғу түндә шуңғуп чиқти. У су яқилап мәрәп келиватиду.

Бәһрәм қойни көрүши биләнла, худди ағиниси тепилғандәк, қорқушни унтуди вә сәл бетидә ләйләп еқип келиватқан қозичаққа көзи чүшти. Сағлиқниң мунчилик мәрәп жүгрәп жүргинини әнди чүшәнди.

Бәһрәм ойлинип турмайла велосипедини йәргә ятқузуп, кийимлирини дәрру йәштидә, қозичаққа интилди. Шу пәйт жирақтин кимду бири вақириди: «Қур-йу, қур-йу!»

У су кечип, қозичақниң кәйнидин кетип баратти. Сәл тизиға, ямпишиға йәтти. Қозичаққа йетип, қол сунғанда болса, белидин ешип қалғанди. Техи еқимни бойлап маңғини үчүн, суниң күчини сәзмигән екән. Әнди путини йәргә тирәп, сәлгә қаршилиқ көрсәткән еди, су оңдисиға өрүвәттидә, еқитип кәтти.

Шиддәтлик еқиватқан сәл Бәһрәмни һәрбир дәқиқидә бирәр ташқа уруп, мәйип қилиши мүмкин. Амма мундақ ой униң хиялиғиму кәлмәтти, икки көзи су бетидә ғаһ көрүнүп, ғаһ көрүнмәй еқип кетиватқан қозичақта. У күчиниң баричә униңға қарап интилатти. Йетишкә бәш ғулач, үч ғулач, бир ғу-

лач қалди. Лекин Бәһрәмниң ағзиға лай су кирип, жуқуридин ямғур уруп, көз ачқузмайду, ғулач ташлашқа һали қалмиди. Өпкиси қисилип, дәрмани түгәататти. Сағлиқ қирғақта жүгримәктә. Қозичақ болса мәримәктә... Бәһрәм өз ихтиярини еқимға ташлап қойди, бираз нәпәсини раслидидә, йәнә алға интилди. Һә, мана йеқинлишип қалди. Хәйрият, тутти!

Бәһрәм қозичақни көтирип, мүрисигә алдидә, қирғаққа қарап үзди. Су тез йәргә йәткәндә, путини йәргә тиримәкчи болғанди, су еқитип кәтти. Һелиму яхши, Бәһрәм қоли билән йоған бир ташни тутувалған еди, болмиса... У шу һаләттә қанчә вақит таш үстидә ятқанлиғини билмәйду. Қирғаққа қандақ чиқип қалғиниму есидә йоқ. Пәқәт уйқидин оханғандәк көзини ачса, кимду бири уни чәкминигә ораветипту.

– Бәлли, оғул! – деди у киши.

Бу махташтин Бәһрәмниң вужудиға иссиқ жүгригәндәк туюлди.

Бәһрәм чәкминини үстидин чүширивалмас үчүн яхширақ йепинип, орнидин турди. Сәл хелә ағиртипту. Лекин ағриқ чидиса болидиған дәриҗидә. Қолини биқиниға елип кетип барғинида, тениға бир нәрсә тәгди.

– Музлаватамсән? – дәп сориди чәкмәнгә ориған адәм.

Бәһрәм уни әнди тонуди. Нәзәрниң дадиси Сәвирдин тағиғу бу! У хошал болуп кәтти вә музлап, титрәватқан болсиму, бешини чайқап «яқ» деди. У әтрапиға қарап, қозичақни издиди. Наһәтки, еқип кәткән болсичу?!

Әнди соримақчи болуп турғинида, Сәвирдин таға қоллири билән уни дәс көтәрдидә, ешәккә миндүрди.

Шундила униң ешәкниң далдисида турған қойға көзи чүшти. Қозичақ болса анисиниң бағриға кирип, әммәктә еди...

Сәвирдин таға «һайт» дәп, қозичақниң течлиғини бузди. Сағлиқ алға қарап маңди, қозичақ кәйнидин әгәшти. Ешәкму йорғилиди. Йолда Бәһрәмниң кийим-кечигини, велосипедини издәп тапти...

Пешиндин кейин, Бәһрәм фермидин мәркәзгә маңған машиниға олтирип, мәктәпкә кәтти. Йәр әкчип қалған, велосипедта кетишиму мүмкинди, аписи унимиди, «Биқиниң сақайсун», – деди. У гугум чүшкәндә, мәктәпкә йетип кәлди. Ағинилириниң һәммиси ятақта екән. Лекин қизиқ болди. Адәттә «ағинә» дәйдиғанниң орниға «қорққанчақ» сөзини қошуп: «Бәһрәм қорққанчақ кәлди», – дәп қарши алидиған балилар бүгүн немишкиду:

– Әйнә Бәһрәм кәлди! – дәп орунлиридин дүрридә туруп, уни оравалди.

Нәзәрниң көзқаришиму башқичә. У удул келип Бәһрәм билән мәккәм қол елишип саламлашти. Шу-шу болдидә, Бәһрәмни һечким нә «қорққанчақ» дәп хапа қилмайду, нә «әйнә бөрә», – дәп чөчүтмәйду. Бәһрәм ағинилириниң муамилиси бунчилик өзгирип кәткәнлигигә өзиму һәйран: қаяқтин уларға инсап кирип қалдекин?

Малик Мәһәмдинов тәржимиси.

2. *«Йепиқ»* вә *«Очуқ»* соалларға жавап бериңлар.

Йепиқ соаллар	Очуқ соаллар
• Мәтин қәһриманлирини атаңлар. • Ятақханида Бәһрәм талаға қандақ чиқатти? • Ким Бәһрәмни камситматти?	• Балилар Бәһрәмни немишкә «қорққанчақ» дәп ататти? • Бәһрәм немишкә қәчқурун йолға атланди? • Силәр Бәһрәмниң орнида болсаңлар немә қилаттиңлар? • Ағинилириниң Бәһрәмгә болған көзқариши немишкә өзгәрди? • Балиларниң һәрикитини қандақ баһалиған боларediңлар?

3. Бәһрәмгә хас хисләтләрни ейтип бериңлар.

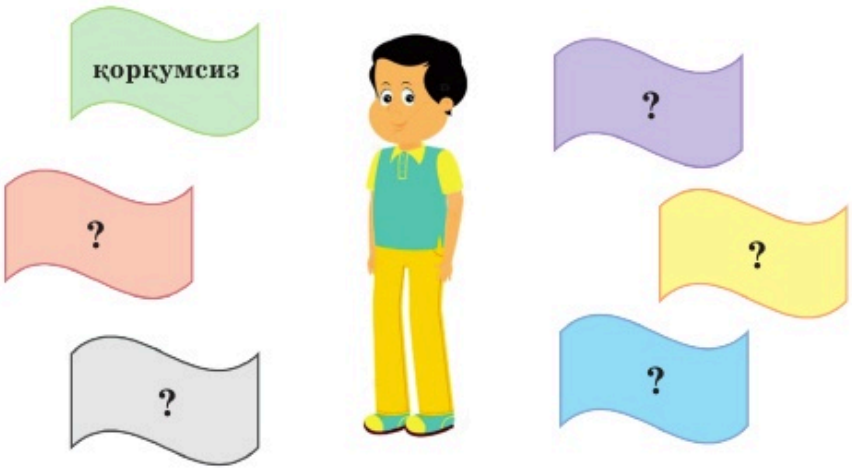

4. *«Бәһрәм – мениң сөйүмлүк қәһриманим»* мавзусиға эссе йезиңлар.

Тәлвә – асанла аччиғи келидиған, каж.
Чулғимақ – оримақ, қараңғу чүшмәк.
Наһәт – әгәр, ахири.

15 ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДУҚ?

1. Бөләктә берилгән мәтинләрдин тәбиәтниң қандақ һадисилири билән тонуштуңлар?

2. Бөләктә берилгән мәтинләр қәһриманлирини атаңлар.

3. Ямғурниң, қарниң, шамалниң вә башқа тәбиий һадисиләрниң адәм паалийити үчүн пайдиси барму? Егиликләрни зиянға учритидиған һадисиләрни атаңлар.

4. Бөләктин орун алған мәтинләрниң – шеир, һекайә, чөчәкләрниң – асасий мавзуси немидин ибарәт?

5. Жилниң төрт пәслиниң алаһидиликлири тоғрилиқ сөзләп бериңлар. «Һәр пәсилниң өз гөзәллиги бар» дегән ибарини қандақ чүшинисиләр?

6. Тәбиий һадисиләргә беғишлап шеир йезип көрүңлар.

7. Тәбиий һадисиләр тоғрилиқ өзәңлар билидиған тепишмақ, мақал-тәмсилләрни ейтип бериңлар.

БИЗНИҢ ЛАЙИҺӘ

ТӘБИИЙ ҺАДИСИЛӘР

1-топ – «Тәбиий һадисиләр тоғрилиқ тепишмақлар»
2-топ – «Ямғур – сирлиқ тәбиий һадисә»
3-топ – «Һасан-Һүсән – әҗайип тәбиий һадисә».
4-топ – «Муз вә қар – тәбиий һадисиләр»

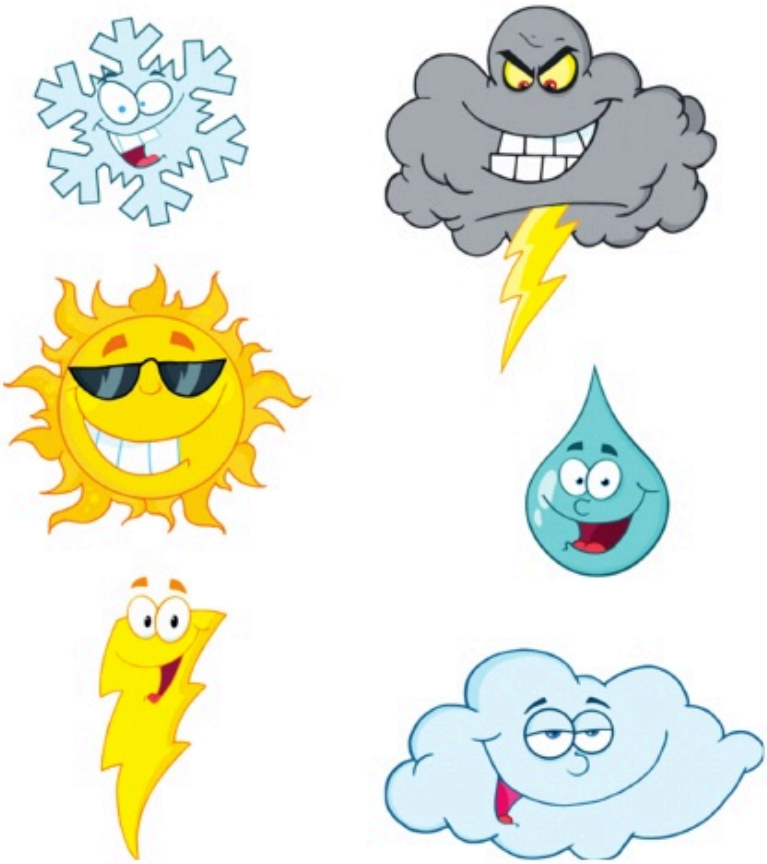

VI. ҚОРШИҒАН ӘТРАПНИ ҚОҒДАШ

Тонушимиз:

• тәбиәтни – әтрап муһитни қоғдаш тоғрилиқ мәтинләр билән;

Үгинимиз:

• тәбиәтни асрашни;

Үгинишкә тиришимиз:

• һәрхил стратегияләрниң ярдими билән мәтин мәзмунини әтраплиқ өзләштүрүшни;

• әсәр қәһриманлирини тәрипләшни, уларға хас хусусийәтләрни айдиңлаштурушни.

16

ТӘБИӘТНИ АСРАЙЛИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бирнәччә жил илгирила мән дәрәқниң бир данә уруғи едим. Шу вақта мени кимду-бири авайлап, топиға көмүп қойди. Баһар пәслидә қушларниң йеқимлиқ авазини аңлиғинимда, сап һавадин нәпәс алғинимда, қуяшниң иллиқ тәптини сәзгинимдә, өзәмни бәләкчә яхши һис қилдим. Бодруққинә бих чиқириведим, маңа һәммә зоқлинип қариди. Шах-йопурмақлирим бара-бара барақсанлинип, йоған бир дәрәққә айлиниведим, адәмләр сайәмдә олтирип, һардуқ алидиған болди. Чоңлар пүткүл җаһанниң париңини қилса, балилар хошал-хорам һәрхил оюнларни ойнатти. Қушлар әтрапимни чөгиләп, вичир-вичир сайрашса, тийинлар үстүмгә чиқивелип, ойнақлишатти.

Мән һәр күни мошундақ қайнам-ташқинлиқ ичидә өзәмни толиму бәхитлик һис қилдим. Күз кәлгәндә, мевилирим мәй бағлап, хушпурақ чечишқа башлидим. Амма «зенәт буюмлиримни» еливәткәндә, әвҗигә чиқип кәткән қақшалғила охшап қалдим. Чашқанлар келип, мени ғажилайдиған болди. Өйниң егиси сесип-чирип кәткинимни көргәндә, кесип, булуңға ташлап қоюп, көчүп кәтти.

Һечкимгә керәксиз болуп қалғинимда, көңлүм бузулди. Мени машиниға бесип, әхләтханиға елип маңди. Йолда кетип берип, әтраптики йеңидин тикилгән көчәтләрни көрүп, бир тәрәптин мәғрурлансам, иккинчи тәрәптин һаяҗанландим.

Адәмләрниң уларни худди маңа охшаш кесивәтмәслигини, өзлиригә сап һава һәдийә қилидиғанлиғи һәққидә ойлап қоюшини арзу қилған петичә уйқуға кәттим...

Әзиз инсанлар, дәл-дәрәқләрни асрайли. Уларму һаятлиққа муһтаж.

Уларму Ана-Йәрниң пәрзәнтлири!

2. Мәтинни оқуғанда, қандақ һиссиятта болдуңлар?
3. Мәтин муәллипи инсанларни қайси тәрипидин көрситиватиду?
4. Мәтиндин қандақ хуласә чиқиришқа болиду?
5. Дәл-дәрәқләрниң пайдиси тоғрилиқ топта кластер түзүп, қоғдаңлар.
6. *«Орман – бизниң байлиғимиз»* мавзусида ихчам эссе йезиңлар.

17

Асим Қасимов

ТАШ ЯЛАП САҚАЙҒАН КЕЙИК

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Язниң иссиқ бир күнидә егиз һаң ташниң тәскәй тәрипидә оғлақлириниң сәкришип, бир-бирини үсүшүп ойнишиватқанлиғини тамашә қилишқан ата кейик билән ана кейик өзлирини бөләкчила бәхтияр һис қилип, хатирҗәм йетипту. Уларниң бири оғул, бири қиз екәнмиш. Уларниң дүмбисидики әттәй чекип ясиғандәк һәрхил шәкилдики гүлләр, терисиниң серик, қизғучлиғи, жуңлириниң учи тәрипиниң қарамту келиши һәркимни зоқландуридекән.

Бу оғлақларни жирақтин байқап ятқан кейикләрниң кәйнигә чүшкән овчи биноклини толғап, һайванларни техиму көзигә йеқин әкелип қарап, һәвәси келип: «Атайму яки атмайму?» – дәп иккилинип йетипту.

– Әгәр мошундақ очуқчилиқта жүргинидә атмисам, жутирип қоярмән, ундақ хапичилиқта қалғичә, етивалай. Әң авал ата кейикни көзләй, ана кейик кичик балилирини беқип, чоң

қилсун, – дәп милтиғини өзи олтарған ташниң әплик йеригә қоюп, қорулға апту. Узақ көзлигәчкиму, қайсиси ата, қайсиси ана кейик екәнлигини пәриқләлмәй, хелә аварә болуп, ахири милтиқниң тәпкисини бесиветипту вә дәрһал орнидин туруп, қайсисини жиқиттим? – дәп қариса, кейикләр оғлақлирини әгәштүрүп көздин ғайип бопту.

– Хәп, яридар болуп қалсиму, кетип қалған охшайдудә! – дәп пушайман йәпту у.

Кейикләр болса аста төвәнләп, су тәрәпкә кәпту. Уларниң аниси:

– Вай, путумәй, ярдәм қилсаңларчу! – дәп оң путини сөрәп, аранла меңиптәк. Ағриқниң күчидин униң көзлири толишип, уссап, чаңқап кетипту.

– Апаңларниң путиға оқ тегипту, балилирим, қандақ қилип болмисун, уни су бойиға әчүшивелишимиз керәк, – дәпту Ата кейик. Балилири болса аниси билән тәңла жиғлишиватқидәк.

– Тез, тез, мени суға йәткүзүңлар, – қахшиған Ана кейикни улар аран дегәндә суға елип чүшүпту. Кейикниң изи қизил-жия қанға боюлупту. Буни көргән оғлақларниң көзлиридин тарам-тарам яшлар төкүлүпту.

Су бойиға йәткәндә, улар:

– Апа, су ичиңа, жәним апа, ағриғиңиз бираз бесилар, – дәпту. Ана кейик тәшналиқ билән судин сүмирипту. Һалсириған ана қизирип кәткән көзлирини балилириға тикип:

– Мән өлүп кетидиған охшаймән, балилирим, житим қалисиләр. Кимләргә тәлмүрүп қаларсиләр!? – дәпту.

Анисиниң бу гәплирини аңлиған оғлақлар вақиришип жиғлишип, ғар ташни бешиға кийипту. Ана кейик көзлирини жумуп, йетип қаптәк.

– Көзлириңни неманчә алайтиватисән, апа, бизни қорқутмиғинә?! Сән өлүп қалсаң, биз қандақ қилимиз, һә-һә-һә! – дәп йәнә жиғини сапту оғлақлар.

– Аһ! Қандақ қилай, ботилақлирим! Һеч қорқмаңлар, дадаңлар қешиңлардиғу! – дәпту Ана кейик. У Ата кейикниң ярдими билән йәнә суға баш узитиптудә, узақ сүмирип ичипту. У өзини бир билип, бир билмәй, хелиғичә йетип қапту.

Шу арида тағни жараңлитип йәнә бир пай оқ етилипту. Буниңдин қорқуп кәткән яридар кейик:

– Силәрниму етивәтмисун, мени ташлаңлардә, мәкүнүңлар! – дәпту.

– У немә дегиниң, өлсәк, биллә өләйли. Сәвир қилғин, биз сени далдиға йөткәвалайли! – дәпту Ата кейик вә: – Қени, балилирим, ярдәм қилиңлар, – дәп Ата кейик Ана кейикниң бир тәрипини тутупту. Лекин қиз кейик:

– Дада, апамниң путини оқ чеқивәткән охшайду, қараңа, – дәп жиғлашқа башлапту.

– Мән арқа тәрипидин йөләй, силәр болсаңлар, чөпләрни қайрип, йол ечиңлар, апаңлар алди пути билән өмлисун, – дәйду атиси.

Улар зорға қелин, егиз өскән таллар арисиға йошурунупту. Балилири аниниң бешида пәрванә екән.

– Апаңларниң пути илигидин чеқилипту, – дәп ғәмгә чөкүпту Ата кейик.

– Биз уни өзимиз таңмаймизму, – дәп қиз оғлақ аписиниң путини йопурмақлар билән орапту, лекин уни бағлиғидәк жип тепилмапту.

– Жип издәп аварә болуватқинимизни қараңлар, жип дегән маниғу, – дәп оғул кейик талниң қовзиғидин елип келип, анисиниң путини бағлапту.

– Мана апаңларниң путини теңип, қанни тохтитипсиләр, әнди яхши болуп кетиду, – дәп уларниң көңлини хуш қипту Ата кейик.

– Балилиримизға разимән, – дәп пичирлапту Ана кейик улардин рази болғанлиғини билдүрүп.

– Әнди бир амалини қилип, апаңларни «Нөшүдүрлүккә» елип беришимиз керәк. Шу йәрдики егиз ғар ташта путниң жараһитини сақайтидиған дора чиқиду, – дәпту Ата кейик.

– Мени йөткәп аварә қилмаң, балилар аран теңип қойди, илаҗә болса, дорини мәшәгә елип кәлсиңиз, – дәп ялвурупту Ана кейик.

– У елип келидиған дора әмәс, шу йәрдә йетип әмлиниш керәк. Таштин еқип чиққан қара сеғизини ялишиң керәк. Шундила сунуқ тез сақийиду, – дәпту Ата кейик.

– Мени қандақ апирисиләр? – дәп хижәләт бопту яридар кейик.

– Балилиримниң ярдими билән бир амалини қилип апирармән, – дәйдекән Ата кейик. – Келиңлар, балилирим, апаңларни мениң дүмбәмгә иштирип чиқириңлар, – дәп Ата кейик йетипту. – Апаңлар ғулап кәтмигәй, иккиңлар икки тәрәптин уни йөләп меңиңлар.

Шундақ қилип, янту йол билән өрләп маңған Ата вә Ана кейик балилирини әгәштүрүп, тәрләп-тәпчирәп, «Қошқан булақниң» тақалмисидики бөлжүргәнликкә берип, дәм елишипту.

– Дада, раса hерип кәттиңиз, мәшәдә қонайличу, охшаш тағ әмәсму. Бу йәрдә алтун йилтиз дегән дора өсүмлүги бар. Униң йилтизини колавелип йесә, hадуқ чиқип, өзимизни тетик сезимиз, – дейишипту балилири.

– Шундақ қилайли, оғлақлирим, дадаңлар интайин hерип кәтти, – дәп келишипту аниси.

Апам ухлап, дәм алсун, дегән оғлақлар таң атқичә кирпик қақмай, уни күзитип чиқипту. Хелила убдан hадуқ чиқарған Ата кейик сәhәр туруп:

– Қени, балилирим, апаңларни күн қизиғичә пәллигә йәткүзивалайли, – дәп қиядап меңип, қирдин ешип, қелин қариғайлиқ арисиға кирипту.

– Мошу қариғайлиқтин өтсәк, мән дегән жайға йетимиз, – мәдәт берипту hерип кәткән кейикләргә Ата кейик.

– Йәр төвинигә өзәм сирилип чүшәй, – дәп Ана кейик сүзүк булақ сулири ширилдишип еқиватқан сайға чүшүпту. Улар сүзүк, муздәк тағ сүйини ичип, уссуллуғини қандурупту.

– Мана мошу егиз хадиниң камирида ятимиз, су қешимизда, дора hәм анчә жирақ әмәс, – дәйдекән хошал болған Ата кейик улар ичи чоңқур, ямғурма, шамалма тәгмәйдиған өңкүргә жайлашқандин кейин.

– Апа, бу йәр бизгә өй, саңа ағриқхана болидиған охшайду, – дейишипту оғлақлар. – Дада, апамниң путини сақайтидиған дораң қени?

– Мону яққа қараңлара, мана мону қап-қара майға охшаш нәрсә таштин еқип чиқиватқан сеғизи, уни әждатлар момлай

дәп атиған екән. У шундақ күчлүк, хасийәтлик дора екән, апаңлар күндә ялап турса, тезла сақийип кетиду. Путиниң сунған устиханлири орни-орниға чүшиду, – дәпту Ата кейик оғлақлириға хада таштики қара майни көрситип. Оғлақлирима есилип, униңға диққәт билән қаришипту.

Бир ай өткәндин кейин, Ана кейикниң пути сақийип, оғлақлирини әгәштүрүп, тағ бағрида сәйлә қилип жүрүптәк.

Уларни жирақтин бинокли билән көрүп қалған һелиқи қарам овчи өзиниң мәргән намиға мувапиқ болалмай, кейикни қачуруп қойғиниға рәнҗип, милтиғини бирни уруп сундуруветиптидә, шуниңдин кейин кейикләрни овлимас бопту.

2. Кейикләрниң бәхтияр турмушини ким бузди?
3. Кейикләрниң бу инақ аилиси яридар болған Ана кейикни өлүмдин қандақ қутулдурувалди?
4. Чөчәктин шу йәрләрни тепип, тәкрар оқуңлар.
5. Мәргән овчи немишкә милтиғини сундуруватти?
6. Немишкә у әнди овлимас болди?
7. Муәллип кейикләр арқилиқ қандақ мижәздики инсанларни көрсәтмәкчи болған?
8. Силәрдә овчиға болған нәпрәт ойғандиму? Немә үчүн?

18

Сәйдуллам Қаһаров

ЧОЛАҚ БӨРӘ

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бу вақиә йәр йеңидин ярилип, дәриялар булақтәк, тағлар түгмидәк, қариғайлар жиңнидәк чағда болған екән. Мана шу заманларда Улуқ тағ билән Қуруқ тағниң арилиғида һайванлар яшиған екән. Мошу һайванларниң ичидә нәччә топқа бөлүнүп, бөриләр яшапту. Уларниң бир топи «ақ бөриләр», иккинчи топи «көк бөриләр», үчинчиси «жуқарқилар», төртинчи топи «төвәнкиләр» дәп атилидекән. «Ақ-көкләр» түригә қарап аталған болса, «жуқарқи» вә «төвәнкиләр» туридиған

жайлириниң егиз-пәслигигә қарап қоюлған. Бөриләр бурун Қуруқ тағ әтрапида яшиған болса, әнди Улуқ таққа келип жайлишипту. Улуқ тағ жан-жаниварларға наһайити бай, өсүмлүклири әжайип хушпурақларни чиқирип туридиған тағ екән. Қуруқ тағму бөриләр яшимастин бурун шундақ гөзәл болған дейишиду. Бу таққа бөриләр келип, барлиқ һайванларни қирип ташлиғандин кейин, тағниң өсүмлүклириму өз-өзидин қуруп, сулири тартилип кәткән екән.

Мана әнди бөриләр Улуқ таққа жайлашқандин бу ян, униң һайванлириниң течлиғи бузулди. Шундақ қилип, күнләрни қоғлап айлар, андин жиллар, карванға охшаш, кәйни-кәйнидин тохтимай өтүвәрди. Кейик, тошқан вә башқа һайванларниң сани наһайити чапсан азайди. Тағниң түри өзгирип, булақлар тартилишқа башлиди. Буниң һәммисини бир Яш бөрә байқап жүрди. Мана шу бөрә жилиға бир қетим болидиған бөриләр жиғинида оттуриға чиқип: «Һай, тәхсирләр, Улуқ теғимиз бу йәргә әждатлар кәлгән чаққа қариғанда хелила өзгирип кетипту. Биз овлайдиған һайванларму санақлиқла қалди. Өсүмлүкләр қуруп, булақлар тартиливатиду. Әвлатларға теғимизни, йеримизни сақлап қалайли десәк, келиңлар, биз явузлуқни һәм һувлашни ташлайли, хошна һайван яки учар-қанатларға хиянәт қилмай, өз әмгигимиз билән һаят кәчүргәндила, тәбиитимизни келәчәк үчүн сақлап қалалаймиз», дәпту. Нурғунлиған яш бөриләр бу пикиргә қошулупту, қери бөриләр, саниниң азлиғиға қаримай, яшларға қарши чиқипту, бирақ яш бөриләр ғалип келип, қери бөриләрни Қуруқ таққа һайдаветипту. Яш бөриләр арисида ағзида уларни қоллиған болуп, көңлидә болса, қара ойи бар бир қери, қуйруғи чолақ бөрә қапту. Яш чеғида наһайити қәйсәр болған Чолақ бөрә, өз әвладиға ховуп туғулған чағда, йолвас билән елишқан. Мана шу жәндә бир дәқиқә һошиярлиқни йоқатқанлиғи үчүн, қуйруғидин айрилған екән. Шуниңдин бери бу бөрә чолақ атилип, бөриләр арисида чоң иззәт-һөрмәткә егә бопту.

Шундақ қилип, бөриләр өзлири әмгәк қилишқа башлапту. Бу хушхәвәрни Сеғизған Улуқ тағниң барлиқ сай-сайлирида һаят кәчүрүватқан һайванларға йәткүзүпту. Буни аңлиған һайванларниң гайилири ишәнгән болса, гайилири ишәнмәп-

ту. Шундима, вақит өткәнсири, өзлириниң көзи йетип, хошал-хорам һаят кәчүрүпту. Гайибир һайванларниң хошаллиғи ичидила әмәс, һәтта сирт көрүнүштиму әкс етилишкә башлапту. Хошаллиғидин тошқанниң қулиғи, қирғавулниң қуйруғи өсүп, кейикләрниң мүңгүзлири ачилап кетипту. Кәклик болса, хошаллиғидин учушни һәм дәрәққә қонушни мана шу вақитта унтуп қалған дейишиду.

Жиллар өтүп, Улуқ тағ әслигә келишкә башлапту. Барлиқ җан-җаниварларниң қәлбидә хошаллиқ туйғулири яйрапту. Улуқ тағниң сазлиқлирида яшайдиған, һәрдайим дәрдини ейтип, жиғлап жүридиған тимсақниңму көз йеши тохтапту.

Бир күни бөриләр кейикләр маканида меһманда болса, бир күни бөриләрниңкидә меһманда болушидекән.

Чолақниң болса ойидиму, чүшидиму бурунқи заман. «Қораларға кирип, йүзләп қойларни қирип ташлайдиған заман қайтип келәрму, йемисәмму, бир топ кейикни қирип ташлисам», – дәп хиял сүрүп, яр бойида йетипту. Күнләр өткәнсири, тақити түгәп, һувлашқа рухсәт болмисиму, егиз қирға чиқип, сәһәрлиги бир қетим аста һувлап қойидекән. Буни аңлиған аддий бөриләрниң ғәзиви қозғалсиму, топ башлиқлири һувлашни аңлап туруп, аңлимасқа сапту. Қәбилидашлири тәрипидин хатимә берилмигәнликтин, Чолақ әнди кәчқурунлириму қаттиқ һәм узақ һувлайдиған болувапту. Бу һувлашлар бөриләргә бурунқи заманни әслитип қойидекән. Күндүзлири болса, Чолақ жуқарқиларға берип төвәндикиләрни, ақ бөриләргә көк бөриләрни чеқиштуридиған адәт чиқирипту. «Ақ бөриләр маканида қанниң пуриғини сөздим. Жуқарқиларниң угисида бир терә көрдүм», – ялған параңларниму тарқитипту.

Күнләр өткәнсири, аста-аста һайванлар арисидики инақлиқ бузулуп, Улуқ тағдики хошаллиқ нурлири өчүшкә башлапту. Кейикләр билән бөриләр арилишиши бу яқта турсун, бөриләр бир-бири билән гәпләшмәс болуп қапту. Әнди Чолақ йошурмайла әтидин кәчкиргичә, кечиси таң атқичә һувлайдиған болди. Башқа бөриләр болса, аста-аста Чолақ һувлаватқан қирға йеқинлашти. Айрим бөриләр Чолаққа қошулуп һувлиди. Бөриләрдә барғансири бурунқи жиртқучлуғи ойғинишқа башлиди.

Бир күни сәһәрлиги қирда Чолақ һувлашқа башлиғанда, қир әтрапиға жиғилған бөриләр, худди буйруқ берилгәндәк, Чолақ тәрәпкә етилди. Жүгришип кәлгичә, жиртқучлуғи пүтүнләй ойғинип, ғалҗирлашқан бөриләр Чолақни жулуп-жулуп, бирдәмдила йәп қоюштидә, андин башқа һайванларға қарап интилишти. Мана шуниңдин бери бөриләр башқа һайванларниң қәст дүшмини екән. Бирлири: «Өзгигә яманлиқ тилигичә, өзәңгә аманлиқ тилә», – дегән мақал шу вақиттин қалған, – десә, йәнә бирлири: «Яқ, бир тал қумлақ бир қерин майни чиритиду», – дегән мақал қалған дейишиду.

2. «Фишбоун» усули. Мәтиндин сәвәплирини ениқлап, дәлилләп, хуласиләңлар.

Сәвәплири

Мавзу

Хуласә

Дәлилләр

2. Немишкә Қуруқ тағниң сулири тартилип, өз гөзәллигини йоқитипту?
3. Улуқ тағдики һайванларниң тиничлиғини ким бузди?
4. Бу тағни маканлиған һайванларниң сани немишкә азийишқа башлиди?
5. Чолақ бөрә немишкә һувлайдиған болувапту?
6. У қайси заманни арзу қилидекән?
7. Чолақ бөриниң һаяти қандақ аяқлашти?

19

Пәрһат Илияс

ҺӘСӘН ВӘ УНИҢ БОЙНИҒИ

(Һекайә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бойни қардәк аппақ, қалған йәрлири қара бу иштни Һәсәнниң өйдикилири «Бойнақ» дәп ататти.

Бойнақ Һәсәнниң гепини бәк аңлатти, чүнки у туғулуп, әндила көзи ечилғанда, Һәсән уни жирақ җайдики чоң аписиниң өйидин көтирип келип, беқип чоң қилған һәм униңға нурғун ишларни үгәткән. Әгәр өйдикиләр рухсәт қилмиса, алдиға қоюлған ашқа тумшуғиниму тиқматти. Һәсән һәр күни мәктәпкә маңғанда, Бойнақ «мәнму баримән» дегәндәк, уни әгишәтти. Һәсән: «Қал, сән болмисаң, өйгә ким қарайду?» – дәп қапиғини түргәндин кейинла, у айрилғуси кәлмигәндәк, көзлирини лөмүлдитип қарап қалатти. Һәсән мәктәптин кәлгәндә, ойнақшиғиничә жүгрәп берип, қуйруғини шипаңлитип, Һәсәнгә сүркишип кетәтти.

Һәсән һәр күни чүштин кейин мәктәптин қайтқанда, мәһәллә сиртидики сайдин мозайларни һайдап келәтти. Навада әшу әқиллиқ Бойнақ болмиғинида, Һәсәнниң бу бәңваш мозайларни һайдап келиши толиму тәскә тохтиған болатти. Семизлиқтин түклири пақирап кәткән мозайлар Һәсәнни көрсила, қуйруғини диңгайтишип, жирақларға қачатти. Мундақ чағда Һәсән көңли тоқ һалда: «Қечип нәгә беришарсәнкин», – дәп күлүп қояттидә, Бойнаққа мозайларни има қилип: «Ал!» дәп буйруқ қилатти. Бойнақ шу һаман мозайларниң кәйнидин оқтәк жүгрәп бараттидә, алдиға өтүп: «Нәгә кечишисән, ахмақлар!» – дегәндәк уларға қарап қавап кетәтти. Мозайлар у яқ-бу яққа қечип беқип, ахир униңға бойсунуп, жугачлиқ билән сокулдишип, өй тәрәпкә маңатти.

Бирақ бүгүн Һәсән уни рәнҗитип қойди. Һәсән униң билән ойнишип турғанда, дәрваза алдидин өзи билән тәң демәтлик

бир бала өтти. Һәсән у балиға өзини бир көрситип қоймақчи болдиму, ойланмайла Бойниғиға: «Ал!» – деди. Бойнақ һайт-һуйт дегичила у балиға ташланди. Һәсән шундила хата иш қилип қойғанлиғини билип дәрһал: «Гаһ, гаһ, қайтип кәл!» – дәп вақириди. Аңғичә Бойнақ у балиниң путини чишләвалғанди...

Кочидики қия-жияни аңлап Һәсәнниң дадиси жүгрәп чиқти.

– У мени иштиға талитивәтти, – деди һелиқи бала жиғлиғиничә. Униң путиға Бойнақниң икки чиши петип кәткәнди. Һәсәнниң дадиси болған ишни билгәндин кейин, аччиғиға пайлимай Һәсәнниң качитиға бирни салди. Андин Бойнақни әпләп тутувелип, һойлиға елип кирип, алма ғолиға бағлидидә: «Әнди адәм чишләмсән, һә?!» – дәп раса савиди. Бойнақниң ечинишлиқ каңшишлири, дир-дир титрәшлиридин ичи сирилған Һәсән өзиниң тәстәк йегәнлигиниму унтуп қалди.

Һәсәнниң дадиси ахир Бойнақни йешиветип, һелиқи балини ағриқханиға елип бармақчи болди.

– Жүр, сәнму биллә бар! – деди у Һәсәнни йәнә уридиғандәк һүрпийип.

Дада-бала иккиси балини дохтурға апирип, путини таңдуруп, укол салдурғандин кейин, йәнә уларниң өйигә берип, ата-анисидинму кәчүрүм сориди.

Һәсән өйгә қайтип келипла, Бойнақни издиди, лекин Бойнақ һойлида көрүнмәтти. «Нәгә кәткәнду?» Ахир уни қери өрүкниң арқисидин тапти. Бойнақ Һәсәнни көрүпла, қачмақчи болди, шуңа Һәсән дәрһал тохтап, униңға күлүмсирәп қариғиничә мулайимлиқ билән: «Гаһ, гаһ, Бойнақ, Бойнақ!» – деди. Бойнақниң көзлири яш жуқи еди. «Бечарә жиғлаптудә!» – Һәсән шундақ дәп ойлидидә, униң бечарә турқиға ичи сирилип, өзиму жиғлавәткили тас қалди. Бойнақ униң көзлиригә тикилип қарап, ахир яман нийити йоқлуғини билди. Қачмай, жим турди. Һәсән униң көзлиригә бирдәм күлүмсирәп қарап турди, андин аста берип, униң бешини силашқа башлиди. Бойнақ Һәсәнгә сүркәшкиничә, бечариләрчә ғиңшиди. Һәсән униң: «Буниңдин кейин һәргиз адәм чишлимәймән», – дегәнлигини билди.

– Һәммә әйип мәндә, сени бекардин таяққа тутуп бәрдим, мени кәчүр, – деди Һәсән Бойнақни қучақлап дүмбисини меһрибанлиқ билән силиғач.

Улар бағда хелә узақ параңлашқандин кейин, ахир Бойнақниң көңли орниға чүшүп, униң арқисидин аста һойлиға чиқти.

2. Бойнақ қандақ ишт еди?
3. У егиси Һәсәнгә қандақ ишларда ярдәмлишәтти?
4. Һәсән иштиға балини чишлитип тоғра қилдиму?
5. Бойнақниң Һәсәнниң дадисидин таяқ йейишигә ким әйиплик?
6. Һәсән Бойнақни көргәндә, немишкә жиғлаветишкә тас қалди?
7. Иштни немишкә адәмләрниң дости дәйду?
8. Һекайидин иштниң ечинишлиқ һали тәсвирләнгән йәрни тепип оқуңлар.
9. Һекайидики асаслиқ пикир немигә қурулғанлиғини ейтип бериңлар.
10. Һекайигә башқа мавзу қоюп көрүңлар.

Има қилип – ишарәт қилип.
Шу һаман – дәрру, дәрһал.
Аччиғиға пайлимай – өзини басалмай, сәвир-тақити түгәп.
Тәстәк – шапилақ билән берилгән зәрбә, качат.
Мулайим – жугач, гәп аңлайдиған.

20

НАН, ДАН, ЙӘМ ЕЛИП КӘЛ

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурунқи өткән заманда бир бовай билән момайниң дунияда бирла балиси болған екән. Уни ишқа буйримай, тиллимай, урмай өстүрүпту. Бир күни бовай билән момай олтирип: «Балимиз биздин кейин қалса, харапчилиқта қалмисун», – дәп балисини чақирип, он тийин берип:

– Базардин өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип кәлгин, – дәпту.

Бала базарға берип, он тийинға нан алай десә, дан билән йәмгә йәтмәйду, дан алай десә, йәм билән нанға йәтмәйду, йәм алай десә, нан билән данға йәтмәйду. Немә аларини билмәй, ойлап-ойлап тапалмай, бир қоғун сетиватқан бовайниң йениға келип олтирипту. Қоғунчи бовай ойға чүшүп кәткән балини көрүп, «Дәрди болса керәк», – дәп ойлап, балидин:

– Һой, балам, неманчә ойлинип кәттиң? – дәп сорапту.

– Маңа ата-анам он тийинға өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип кәлгин дегән еди, мән немә аларимни билмәйватимән, – дәпту.

Бовай балиға йоған бир қоғунни берип:

– Мә, мону қоғунни ата-анаңға апирип бәргин, йәп бақсун, – дәпту.

Бала қоғунни өйгә апирип, ата-анисиға:

– Мону қоғунни силәрни йәп бақсун, дәп бир қоғунчи бовай бәрди. Силәрниң буйруғиниңларни тапалмидим, – дәп тийинни берипту.

– Қоғунчи бовай һечнемә ейтмидима? – дәпту дадиси.

– Яқ, ейтмиди.

– Бир қоғун базарда қанчә туридекән?

– Он тийин.

Бала, ата-аниси үчи қоғунни йәп, тоюпту. Дадиси балисиға:

– Тойдуңму? – дәпту.

– Һечқачан мундақ тоймиған, – дәпту бала.

– Қоғунниң уруғини тохуларға берип, шапиғини ешәккә бәргин, – дәпту дадиси.

Бала қоғунниң уруғини тохуларға, шапиғини ешәккә берипту.

– Әнди он тийинға өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип келәләмсән? – дәпту дадиси.

Бала ойлинип туруп, он тийинлиқ бир қоғунға өзи, ата-аниси, тохулири, ешиги тойғанлиғиға һәйран болуп, «елип келәләймән», – дәп бешини егитипту.

2. Әсәр қәһриманиниң базарға бериш сәвәви немидә?

3. Мошу мәтингә мувапиқ келидиған мақалларни ядиңларға чүшириңлар.

4. Балиниң дадисиниң буйруғини орунлишида ким ярдәм бәрди?

5. Чөчәк силәргә қайси җәһәттин яқти?

6. Чөчәкни сөзләп бериңлар.

7. Җәдвәлни толдуруңлар.

Мәтинниң мавзуси	Немини билдуқ?	Қандақ үлгә алимиз?

21

Ака-ука Гриммлар

МӨШҮК БИЛӘН ЧАШҚАН

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бир күни Мөшүк Чашқан билән тонушуп, униңға болған муһәббитини, достлуқ мунасивитини шунчилик изһар қилиптуки, Чашқан ахири Мөшүк билән бир өйдә яшашқа келишипту.

– Биз қишқа озуқ-түлүк тәйярлишимиз керәк, болмиса қиличини көтирип қиш кәлгәндә, ач қелишимиз мүмкин. Лекин саңа көрүнгәнла йәрдә жүриверишкә болмайдиғу, ким билиду, бирәвниң қапқиниға чүшүп қаламсән, – дәп ғәм йәптү Чашқандин Мөшүк.

Улар шундақ қарарға келип, бир комзәк май сетивапту. Бирақ улар майни қәйәргә йошурушни билмәйдекән. Мөшүк узақ ойланғандин кейин, мундақ дәпту:

– Мән майни йошурушқа чиркодин башқа яхши җайни билмәймән. Өнди у йәрдин һечким елип кетишкә җүрәт қилалмайду. Кәл, майни шу йәргә йошурайли вә у бизгә керәк болмиғичә тәгмәйли.

Шундақ қилип, улар май қуюлған комзәкни ишәшлик йәргә йошурупту.

Көп өтмәй, Мөшүкниң иштийи ечилип, нәпсини тохтиталмай қапту вә Чашқанға:

– Чашқан, сән биләмсән, мени кичик анам меһманға чақириватиду, у тағил аслан туғупту. Мән униң өйигә берип келәй, сән болсаң, өйгә қариғач тур, – дәпту.

– Мәйли, берип кәлгин, әгәр бирәр татлиқ нәрсә болса, мени унтуп қалмиғайсән. Мениң татлиқни яхши көридиғинимни билисәнғу, – дәпту Чашқан.

Лекин Мөшүкниң Чашқанға ейтқан һәммә гепи ялған болуп, униң һечқандақ кичик аниси болмиған, һечким уни меһманға чақирмиған еди. У уттур чиркоға, майни йошурған җайға берип, иштәй билән ялашқа кириштi. У майниң үстүн-

ки қисмини йәп болғандин кейин, шәһәр өйлириниң чедирлирида сәйлә қилип, андин күнгә қақлинип йетип, йегән мейини ойлап, бурутини ялашқа башлиди. Қараңғу чүшүши билән, өйгә қайтип кәлди.

– Мана сәнму кәлдиң, – деди Чашқан. – Бүгүнки күнни көңүллүк өткүзгәнсән?

– Һә, яман әмәс, – дәп җавап бәрди Мөшүк.

– Асланниң исмини немә дәп қойдуңлар? – дәп сориди Чашқан.

– Қири, – хуш яқмай җавап бәрди Мөшүк.

– Қири? – һәйран болуп сориди Чашқан. – Немә дегән әҗәплинәрлик вә камдин-кам учрайдиған исим. Бу силәрниң аиләңлар үчүн адәттики нәрсиму?

– У тоғрилиқ гәп қилип немә қилисән, мениңчә, бу адәттики исим, – деди Мөшүк. – Бу исим «нан угаклириниң оғриси» дәп сениң қериндашлириңни атиғандикидин яман болмиса керәк.

Көп өтмәй, Мөшүкниң йәнә май йегүси кәпту вә у Чашқанға:

– Хапа болмай, маңа йәнә бир қетим яхшилиқ қилғинә, сән өй ичигә қарап турғин, мени йәнә меһманға тәклип қиливатиду, бармаслиққа мүмкин әмәс, – дәпту.

Ақ көңүл Чашқан мақул бопту. Мөшүк болса шәһәр өйлириниң тамлири арқилиқ чиркоға кирип, комзәктики майдин йеримини йәп түгәтти. «Бирәр нәрсини өзәң ялғуз йегәндин башқа татлиқ һечнәрсә йоқ», – дәп ойлиди у вә бу ишидин наһайити рази болди.

У өйигә қайтип кәлгәндә:

– Һә, асланниң исмини немә қойдуңлар? – дәп сориди Чашқан униңдин.

– Оттурилиқ, – дәп җавап бәрди Мөшүк.

– Оттурилиқ? Сән немә дәватисән? Мән мундақ исимни туғулуп аңлимиған, бу исим һәтта календарьдиму йоқ болса керәк.

Көп өтмәй, мөшүк йәнә май һәққидә ойлап, нәпсини тохтиталмиди.

– Яхши нәрсә дайим үч қетим йүз беридиғу, маңа йәнә исим қоюш тойиға беришқа тоғра келиватиду, – дәпту Мөшүк

Чашқанға. – Аслан өзи қап-қара, пәқәт пут-қоллириниң училирила ақ екән, мундақ һадисә нәччә жилда бирла мәртә йүз бериши мүмкинғу, маңа берип келишкә рухсәт қилғина.

– Қири, Оттури! – дәп жавап бәрди Чашқан. – Немә дегән һәйран қаларлиқ исимлар, буни ойлап көрүш керәк.

– Сән әтидин кәчкиргичә өйдә олтирисән, котулдашнила билисән. Саңа пат-пат сап һаваға чиқиш керәк, – дәпту Мөшүк терикип.

Мөшүк чиқип кәткәндин кейин, Чашқан өйни бесиқтуруп, һәммә нәрсини орни-орниға қойди. Әнди бу вақитта болса, Мөшүк комзәктики майни толуғи билән пак-пакизә йәп түгәтти. «Пәқәт һәммини йәп түгәткәндила, көңлүң орниға чүшиду», – деди у өзигә вә йерим түндә қосиғи тоқ өйигә қайтип кәлди. Чашқан шу заман униңға:

– Үчинчи асланниң етини немә қойдуңлар? – дәп сориди.

– Ойлаймәнки, бу исимму саңа яқмай қелиши мүмкин, – дәп жавап бәрди Мөшүк. – Униң исмини Толуқ қойдуқ.

– Һә-ә! Мундақ исим үстидин ойлинишқа тоғра келиду. Мән мундақ исимниң бир йәрдиму елан қилинғанлиғини аңлимидим. Толуқ! Бу қандақ мәнани билдүрүши мүмкин? – У бешини чайқап, түгүрлинип йетип қалди.

Шуниңдин бери Мөшүкни һечким меһманға тәклип қилмиди. Қиш келип, озуқ-түлүк түгигәндин кейин, Чашқан комзәктики майни әскә елип:

– Мөшүк, кәлгинә һелиқи комзәктики майни елип келип йәйли, – дәпту. – Биз уни мошундақ «еғир күнгә» сақливедуққу.

– Мәйли, бу тил билән һавани ялиғандәкла татлиқ ғиза болиду, – дәпту Мөшүк.

Улар чиркоға қарап йол тутупту. Келип қариса, комзәк шу қойған жайида, лекин қуруқ турған екән.

– Вайәй, мән әнди сениң қанчилик садиқ дост екәнлигиңни билдим, – дәп вақирапту Чашқан. – Сән мени меһманға бардим дәп алдап, һәммә майни йәп түгитипсән. Башта Қири, кейин Оттури, ахири болса...

– Ағзиңни яп дәймән, йәнә бир гәп қилсаң, сениму йәветимән, – дәпту Мөшүк.

Бечарә Чашқанниң ағзидин «Толуқ» сөзи чиқип кетишигила, Мөшүк бир сөкрәп, уни тутуп йәвәтти.

Мана көрдуңму, дунияда қандақ вақиәләр йүз бериду.

2. *«Йепиқ»* вә *«Очуқ»* соалларға жавап бериңлар.

Йепиқ соаллар	Очуқ соаллар
• Мәтин қәһриманлирини атаңлар. • Бир комзәк майни ким йәп түгәтти? • Мөшүк һәр қетим май йәш үчүн чиркоға маңғанда, Чашқанни қандақ алдиди?	• Қандақ ойлайсиләр, Мөшүк билән Чашқанниң достлуғини сәмимий достлуқ дейишкә боламду? • Әгәр Чашқан «Толуқ» сөзини еғизидин чиқармиған болса, һаят қалаттиму? Пикриңлар билән ортақлишиңлар. • Мөшүкниң һәрикитини қандақ баһалиған боларediңлар?

3. Достлуқ, қериндашлиқ, меһир-муһәббәт тоғрилиқ мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.

22

Ака-ука Гриммлар

МИҚ

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурун өткән заманда бир содигәр яшапту. Күнләрниң биридә у йәрмәңкигә берип, сода қилип, хелә нурғун алтун вә күмүч жиғипту. Базар тарқиғандин кейин, қараңғу чүшкичә өйгә йетип беришқа алдирапту. Тапқан тәңгисини халтиға селип, атқа минип, йолға раван бопту. Чүшкә йеқин у йол үстидики шәһәрләрниң биригә келип тохтапту. Бираз дәм алғандин кейин, йолға чиққанда, бу йәрниң бир хизмәтчиси атни елип келип:

– Ғожайин, атниң арқа путидики тақиниң биридә бир миқ йетишмәйду, – дәпту.

– Йетишмисә-йетишмисун, – дәп жавап берипту содигәр. – Маңа өйгә йетиш үчүн, бари-йоқи 6 саат қалди, бу вақит ичидә тақа чүшүп қалмас. Мән наһайити алдираймән, – дәптудә, йолға раван бопту.

Чүштин кейин, көп вақит өтмәй, атқа йәм беришни қарар қипту вә йол үстидә йәнә бир тохтапту. У дәм елип ятқан бөлмигә хизмәтчи кирип:

– Ғожайин, сизниң етиңизниң арқа путиниң сол айиғидики тақа чүшүп қапту. Мән төмүрчигә берип, қақтуруп кәлсәм, сиз болсиңиз, мән кәлгичә дәм елип турсиңиз яхши болар еди, – дәпту.

– Йоқ болса, боливәрсун, маңа йәнә 1– 2 саатлиқ йол қалди, бу вақитниң ичидә ат өлүп қалмас. Мән наһайити алдираш, – дәпту.

У сәпирини давамлаштурупту. Көп өтмәй, ат асқақлашқа башлапту. Кейинирәк путлишип, андин жиқилип, путини сундурупту. Содигәргә атни ташлап, керәк жүк-тақини дүмбисигә артип, өйигә пиядә келишкә тоғра кәпту. У йерим түндә һерип-ечип өйгә кирип кәпту.

– Һәммә нәрсигә әшу бир тал миқ сәвәп болдидә, – дәпту у ичидә терикип.

«Аста маңсаң, узаққа йетисән», – дегән нәқил шуниңдин қалған екән.

2. Содигәр базардики ишини түгитип, өйигә янғанда, хизмәтчиниң сөзигә немишкә қулақ салмиди?

3. У атқа йәм бериш үчүн иккинчи қетим тохтиғанда, хизмәтчи униңға немә деди? Содигәр қандақ жавап қайтурди?

4. Ат путини немишкә сундурувалди? Қандақ ойлайсиләр, буниңда содигәрниң гунаси барму?

5. *«Һәммә нәрсигә әшу бир тал миқ сәвәп болди»*, – дегән жүмлидин содигәрниң әпсуслинишини билишкә болиду. Немишкә?

6. *«Аста маңсаң, узаққа йетисән»* дегән мақални рус тилиға тәржимә қилип көрүңлар.

23

Ғәйрәтий

БОВАМНИҢ СОҒИСИ

(Һекайә)

1. Һекайини раван оқуңлар.

Түнүгүн апамдин Мирзичөлгә беришқа рәхсәт соравалғиним үчүн, бүгүн әтигәндә ағинәм Муратҗанниң өйигә бардим. У йәрдә чай ичкәч, йолға чиқтуқ.

Язниң иссиқ күнлири, қуяш тик көтирилгән. Бепаян көпкөк дала көксидә йениватқан қуяш нури қизил чоғ болуп, пахтизарлиқ үстидә тавлинип көрүниду. Чоң таш йолда келиватқан автобусниң бирхил жүрүши йолувчиларни тәвәткәндәк болиду.

Чиңки чүштә Мирзичөлгә йәттуқ. Автобус он йолувчини қалдуруп, бирдәмдила көздин ғайип болди. Муратҗан иккимиз жүк-тақимизни көтирип, чоң йолниң шимал тәрипидики ялғуз аяқ йол билән маңдуқ.

– Адишип қалмайдиғансән? – деди Мурат маңа гуманланғандәк қарап.

– Маңивәр, мана мошу йол тағамларниңкигә апириду.

Ағинәм унчуқмиди. Бираз маңғандин кейин, униңдин:

– Йолни қисқартайли, һекайә ейтқач маң, – дәп илтимас қилдим.

* * *

Әтигәнлик чайни бовам билән биллә ичтуқ. Бовамниң иллиқ муамилиси достум Муратҗанни бәк хурсән қилди. Кәримҗан тағам болса, чайму ичмәстин, машина билән аварә болувататти. Наштидин кейин, бовамму өйдин чиқти. Ағинәмни һойла арқисидики баққа башлидим. Бир тәрипи гүлзарлиқ, иккинчи тәрипи түрлүк мевә дәрәқлири билән толған гөзәл бағдин чиққумиз кәлмәй қалди. Шах-шехини көтирәлмәй пишқан мевиләргә еғиз тәккәч туратту, бирдин аллиқандақ һайван-

ниң қичқарғини аңланди. Муратҗан тәәҗүплинип, әтрапиға қариди. Шу мәһәл бовамниң борсуғи есимгә чүшти.

– Неминиң авази? – деди ағинәм.

– Бовамниң борсуғиғу!

– Растма? Қәйәрдә? – деди һәйран болуп Мурат.

– Жүр, көрситимән, – дедимдә, достумни башлап, баг етигидики қәпәздә турған борсуқниң алдиға елип кәлдим. Қәпәздики борсуқни һәр тәрәпкә сәкритип ойнитиватқинимизда, тағамниң бизни чақирған авази аңланди. Жүгрәп барсақ, машина тәйяр екән.

– Қени, машиниға олтириңлар! – деди бовам. Йолға чиқтуқ. Ағинәм Муратҗанниң борсуққа бәк қизиқиватқанлиғини бовамға аста ейттим.

– Бу сөзүң билән немә демәкчисән, балам? – деди күлүп бовам. – Сән ейтқан вақитлар өтүп кәткән. Болмиса, һәр иккиңларға әҗайип нәрсиләрни тутуп берәттим. Өйдики борсуқни буниңдин төрт-бәш жил илгири тутқандим. Тутувалғинимда, көзи ечилмиған еди. Ахирқи овға чиққиним шу болди.

– Әндиundақ нәрсиләр йоқму, бова? – деди Муратҗан бовамниң гепигә һәйран болуп.

– Йоқ, һәммиси йоқап кәтти.

Бовам Кәрим тағамға:

– Машинаңни күн петиш тәрәпкә қарап һайда, – деди.

– Бу тәрәп жираққу? – деди йолдин көзини үзмәй тағам.

– Маңивәр! – дәп қойди бовам.

Машина кәң далада қанат қаққан қуштәк кетип бариду. Вадилар көп-көк. Бовам өстәң бойидики икки қәвәтлик ақ бенани көрситип, сориди:

– Бу қандақ идарә?

– Идарә әмәс, йеза егилик тәҗрибә станцияси, – деди тағам машининиң меңишини бираз асталитип.

– Буни қара! Бир чағларда бу йәрни «Янтақ төпә» дәттуқ. Түлкә, чилбөрә вә башқа һайванларни асасән мошу йәрдә овлаттуқ. Әву кәйнимиздики пәсликни «Ишталдисай» дәп атишатти. У йәрдә борсуқ наһайити көп болидиған.

Бовам шу һәққидә хатирилирини ейтип келиватиду.

– Мән ишләйдиған машина ясаш заводи мошу кичиккинә сай бойиға селинған. Техи билмәмсиз? – дәп сорап қалди тағам.

– Электр станциясигә қарап маң, бир киши билән учришидиған ишим бар, – деди тағамға оң тәрәптики йолни көрситип бовам.

Шорбулақтики электр станциясигә йетип бардуқ. Өстәңниң жуқури қисмидики Шорбулақ яқисиға селинған электр станцияси ишләп турупту. Машинидин чүшкинимизни жирақтин көргән киши жүгрәп, алдимизға кәлди. Қириқ яшлар чамисидики чечини ақ арилиған бу киши саламлашқач, бовамни қучақлавалди.

– Ишлириң яхшиму, Рүстәм? – дәп сориди бовам.

Рүстәм ака һазир шу электр станциясиниң баш механиги екән. У киши бир вақитларда бовам билән ата-балидәк болупту. Бизни ичкиригә башлиған саһипхан үн қатти:

– Үч күндин бери сизни күтүватимән, – деди бовамниң қолини мәккәм тутқан Рүстәм ака.

– Мән ейтқан нәрсә немә болди? – дәп қизиқип сориди бовам.

– Бир әмәс, икки хилини тәйярлап қойдум.

– Барикалла, қайилмән! – деди хурсән болуп бовам.

Биз ичкиригә киргинимиздә:

– Көп олтиришқа вақит йоқ. Тойға кетип баримиз, – деди бовам.

– Чай ичиң, бираз дәм елиң, – деди бирдәмдила җозини назу немәткә толтурған Рүстәм ака.

Қосақ анчә ачмиған болсиму, бәкму уссап кәткәндуқ. Раһәтлинип чай ичтуқ. Бовамниң тәрбийисини алған Рүстәм ака һәрхил қушларни, явайи һайванларни наһайити яхши көридекән. У ичкиригә кирип, чирайлиқ икки тал қәпәзни көтирип чиқти. Қәпәзләрниң биридә кәклик, иккинчисидә үгитилгән чумучуқ бар екән. Чирайлиқ қушларни көрүп, Мурат иккимиз хошал болдуқ.

– Қәйәрдин туттуң? – дәп сориди қәпәзни көтирип қараветип бовам.

– Мошу йәрдин, чумучуқни қар кәтмәстин бурун тутқандим. Кәкликни йеқинда қолға чүшәрдим. Керәк болса, йәнә тепип беримән. Электр станцияси беғида бәк көп қуш маканлайду, – деди Рүстәм ака.

Кетишкә тәрәддүтләнгән бовам қайтидин орниға олтарди.

– Кәримҗан! – деди тағамни йениға чақирип, – Рүстәм акаң бәргән қушларни көтирип, тойға берип жүрмәйли, сән Муратҗан билән Абидни өйгә апирип қой. Мән мошу йәрдә күтимән. Қайтип келип, мени елип кетәрсән.

Муратҗан иккимиз қушларни елип, машиниға олтардуқ.

Бовам тойдин икки күндин кейин қайтип кәлди. Шуниңғичә ағинәм Муратҗанға қушларни тамашә қилғуздум. Чоң өстәңдә икки қетим чөмүлдуқ. Үчинчи күни Кәрим тағамниң машинисиға төмүр қәпизи билән борсуқни орунлаштурдуқ. Қушларму қолумизда еди. Бовам бизгә диққәт билән қарап турған екән.

– Мана мошу борсуқ Мирзичөлдә ялғуз сақлинип қалған һайванларниң өң ахирқиси. Халисаң, өйүңгә апирип бақ. Халисаң, мениң намимдин һайванат беғиға беривәт! – деди бовам.

Муратҗан иккимиз шәһәргә кәлгәндин кейин, бовамниң соғиси – борсуқ билән қушларни – һайванатлар беғиға тәғдим қилдуқ.

Малик Мәһәмдинов тәржимиси.

2. Һекайидики вақиә қайси пәсилдә болған?

3. Абиджан дости Мурат билән нәгә барди?

4. Бовайниң *«Сән ейтқан вақитлар өтүп кәткән»* дегинини қандақ чүшинисиләр?

5. Немишкә *«Йоқ, һәммиси йоқап кәтти»* дәйду? Силәр қандақ ойлайсиләр, униңға ким әйиплик?

6. Рүстәм ака бовайға немиләрни соға қилди? Бу соғиларни балилар һайванатлар беғиға тәғдим қилип дурус қилдиму?

7. Силәрниң қанатлиқ достлиримизға болған мунасивитиңлар қандақ?

8. Бовайниң беғиниң рәсимини сизиңлар.

24

Редьярд Киплинг
(1865–1936)

Инглиз язғучиси Редьярд Киплинг – балиларға беғишланған көплигән әсәрләрниң муәллипи. Уларниң ичидә наһайити қизиқарлиқлири – һайванатлар тоғрилиқ һекайиләр.

Редьярд Киплинг инглиз болғини билән, Һиндстанниң чоң шәһәрлириниң бири – Бомбейда туғулуп, балилиқ дәврини шу йәрдә өткүзгән. Оттура мәктәпни Англиядә пүтәргәндин кейин, у туғулған йеригә қайтип келип, бирнәччә жил шу йәрдә яшиди. Р. Киплинг Һиндстанниң көркәм тәбиитини бәк яхши көргән, Һиндларниң турмуши вә урп-адәтлирини йетүк билгән, тилини вә хәлиқ еғиз иҗадийитини тәтқиқ қилған.

Р. Киплинг – атақлиқ «Маугли» чөчигиниң муәллипи. Хәлиқ ривайәтлирини пайдилинип, язғучи «Джунгли китавида» бөрә беқивалған Һинд балисиниң әҗайип тәғдири тоғрилиқ һекайә қилиду.

МАУГЛИ

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

I

Кәчки саат йәттә мәзгили. Иссиқ. Ата Бөрә күндүзки һадуқтин ойғинип, татланди, раса бир керилип-әснәп, күйүшүп қалған алиқанлирини угилап, уйқисини ачти.

Ана Бөрә йоған тумшуғини төрт балисиға ниқтап йетип, үгдәататти.

Күчүкләр болса өз ара ғиңшип-чишлишип, еғинап қоятти. Ай бөриләр өңкүри жайлашқан бу жирани тәкши йорутуп, аста үзүп баратти.

– Бирси келиватқандәк қилидиғу, – деди Ана Бөрә бир қулиғини диң қилип. – Қариғина!

Төвән тәрәптин неминиңду шәписи аңланди. Ата Бөрә жиддий түскә кирип, етилишқа тайин тапти. Шу арида күтүлмигән һаләт йүз бәрдидә, бөрә чип тохтап қалди. У йәнә қаттиқ түрүлүп, һечнемини көрмәйла, намәлум яққа өзини атқан еди, бирақ шу егиз сәкригән пети өз орниғила қайтип чүшти.

– Адәм! – деди у чишлирини ғучурлитип. – Адәм балиси! Әйнә қара!

Уларниң алдида кичиккинә вә ялиңач, әндила дәм турған буғдай өңлүк бала туратти. Бөриләрниң бу угисиға мошу кәмгичә бирәр адәм йолиған әмәс. Бала Ата Бөригә тик қарап турдидә, андин күлүп кәтти.

– Адәм балиси дегини мошуму? – һәйран болди Ана Бөрә. – Задила көрмигәндим. Қени, бери әкәлгинә!

Балилирини чишләп тошуш туғма адити болған бөрә һәтта тухумни чақмай ағзиға селишқа қабил еди. Шуңлашқа у тениға бирму жараһәт салмай, балини чишләп көтирип, күчүкләрниң арисиға әкелип қойди.

– Немә дегән кичик! Тамамән ялиңач, бирақ қәвәтла қорқумсиз! – деди Ана Бөрә балиға зоқлинип қарап. (Бала аңғичә күчүкләрни нери иштирип, униң көксигә тәмшәлди).

– Вайәй, буму биллила емиватидиғу! Һә, адәм балиси мошундақ болидекәндә!

– Мән бурун шундақ болған дәп аңлиған. Амма бизниң Үйүримиздә, бизниң заманимизда мундақ гәп йоқти, – деди Ата Бөрә.

– Буниң бир талму түки йоққу! Мән буни бир шапилақ биләнла өлтүрүп қойимән. Қариғина, буниң мәғрур турушини, қорқуш дегәнни билмәйда.

Өңкүрниң ағзини төрт бүжәклик йоған баш торавалдидә, Айниң нури өчти: бу бәқувәт Шер-Хан еди. Чил бөрә Табаки униң кәйнидә туруп, зувандалиқ қилип, һәләтин дәвататти:

– Жанабим, у мәшәгә кирип кәтти. Мәшәдә, жанабим!

– Шер-Ханниң қәдәм тәшрипи биз үчүн чоң шәрәп, – деди Ата Бөрә, бирақ көзидә ғәзәп отлири чақнап кәтти. – Шер-Ханға биздин немә керәккин?

– Мениң олҗам керәк! Адәм балисини силәр йошурдуңлар! Униң ата-аниси қечип кәтти. Болуңлар, маңа бериңлар уни!

Шер-Хан гүлханға сәкрәймән дәп, алиқанлирини көйдүрүвалдидә, техиму ғәзәпләнди. Бирақ Ата Бөрә яхши биләттики, йолвас бу өңкүрниң ағзиға патматти. Һәтта у әшу турған җайидиму түзигирәк пеқиралматти. Һазир бу йәр униң үчүн, худди туң ичидә урушмақчи болған адәмгә тар болғандәк, қисилчақ еди.

– Бөриләр – әркин хәлиқ, – деди Ата Бөрә. – Улар көргәнла адәм йәйдиған ала түкләрни әмәс, өз Үйүриниң Йетәкчилирини тиңшайду. Адәм балиси бизниң! Халисақ, өзимиз өлтүрүп, өзимиз йәймиз.

– Өз һойлисида һәрқандақ ишт батур! Көримиз, адәм нәсли һәққидә Үйүрниң пикри қандақлиғини! Амма бала мениң! Бәри бир мән уни өзәм йәймән! Еh, силәрни, тохтаңлар, узун қуйруқ оғрилар!

Ана Бөрә өзини балилириға қарап атти. Ата Бөрә җиддий деди:

– Бу новәт Шер-Хан дурус дәйду. Балини Үйүргә көрситиш керәк. Сениң балини елип қелиш оюң барму, аниси?

– Елип қелиш? – аччиқ толғанди Ана Бөрә. – У бизгә өзи кәлди. Қорқмай, ялиңач, кечиси ялғуз кәлди. Қариғина, у мениң бир баламни иштиривәтти!

Савутҗан Мәмәтқулов тәржимиси.

2. Чөчәкниң давамини хрестоматиядин оқуңлар.

3. Р. Киплингниң тәржимиһалини тәпсилий сөзләп бериңлар.

4. Ата Бөрә билән Ана Бөригә адәм балиси яқтиму? Уларниң пикричә, адәм балиси қандақ хусусийәтләргә егә екән?

5. Немишкә Ана Бөрә адәм балисини елип қалмақчи болди? Силәрчә, Ана Бөриниң қарариға Үйүр немә дейиши мүмкин?

6. Мәтиндин чил бөрә Табаки тоғрилиқ немә билдиңлар? Силәргә бу чөчәк қәһримани яқамду?

7. Бөриләр адәмзат балисини Үйүрдә елип қелиши шәртму? Немишкә бөриләр балини йәвәтмиди?

8. Жәдвәлни толтуруңлар.

Чөчәк қәһриманлири	Эпитетлар
Ата Бөрә	Қанунға риайә қилидиған
Ана Бөрә (Ракша)	Қәйсәр, меһир-шәпқәтлик

Чил бөрә Табаки	Ялақчи, көрәлмәс
Шер-Хан	Рәһимсиз, тоймас
Пақа- Маугли	Аҗиз, назук, хушхой
Акела	Дана
Балу	Меһрибан, әқиллиқ, һорунирақ
Багира	Меһрибан, күчлүк, җасур

Бәқувәт – күчлүк, қавул.

25

Лев Николаевич Толстой
(1828–1910)

Рус хәлқиниң улуқ язғучиси Лев Николаевич Толстой язғучилиқ билән биллә устазлиқму қилған. Ясная Полянада деханларниң балилири үчүн мәктәп ечип, педагогикилиқ журнал чиқарған. Елипбә вә башқа дәрисликләрни язған.

Л.Н.Толстой музыка, рәссамчилиққиму қизиққан, чәт тилларниму үгәнгән. Униң аләмгә мәшһур «Уруш вә течлиқ» романи, балиларға беғишланған нурғунлиған һекайилири, мәсәллири бар. Улуқ язғучиниң әсәрлири дуния йүзиниң көплигән тиллириға тәржимә қилинған.

АКУЛА

(Һекайә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бизниң кемимиз Африка қирғақлирида якорь ташлап, тохтап туратти.

Күн наһайити яхши, деңиздин салқин шамал чиқивататти. Бирақ кәчкә йеқин һава райи өзгәрди: тинҗиқ болушқа башлиди. Сахара чөлидин урған иссиқ шамал гоя қизиқ пәчтин чиққан ялқундәк еди.

Күн петиш алдида капитан палубиға чиқтидә: «Чөмүлүңлар!» – дәп вақириди, матрослар бир дәқиқә ичидә суға сәкрәп чүшти, суға йәлкән чүширилди, йәлкәнни бағлап, чөмүлүшкә әплиди.

Кемидә биз билән биллә икки бала бар еди. Балилар суға әң авал сәкрәп чүшти, лекин йәлкән ичидә чөмүлүш тар болғанлиқтин, очуқ деңизда чепишип үзмәкчи болди. Икки бала су ичидә, худди кәсләнчүктәк созулуп, бар күчини селип, якорь үстидики туң турған йәргичә үзүп барди.

Балиларниң бири һә дәп ағинисидин озуп кәтти, андин кәйнидә қалди. Әшу балиниң дадиси, қери артиллерист, палубида оғлиға зоқлинип қарап туратти. Оғли кәйнидә қелишқа башлиғанда, дадиси: «Қалма! Кәң ғулач ташла!» – дәп вақириди.

Бир чағда палубидин кимду биринiң: «Акула!» – дәп вақириған дәһшәтлик үни аңланди, қарисақ, суда акулиниң дүмбиси көрүнүп келиветипту. Акула топ-тоғра балилар тәрәпкә үзүп бармақта.

«Кәйниңларға қайтиңлар! Акула!» – дәп вақириди артиллерист. Бирақ балилар униң авазини аңлимиди, алға үзивәрди; қақақлишип күлүшүп, қаттиқ вақиришатти, улар көңүллүк еди.

Артиллерист аппақ татирип, лам-җим демәй, балиларға қарап туратти.

Матрослар суға қолвақ чүшәрдидә, дәрһал униңға олтирип, палақларни бар күчи билән уруп, балиларға қарап үзүшкә башлиди, лекин акула балиларға жигирмә қәдәмдәк қалғанда, матрослар билән балиларниң арилиғи техи хелә йәр еди.

Балилар дәсләп вақириған авазни аңлимиди, акулиниму көрмиди. Бир чағда уларниң бири ялт етип қариди, шу ан биз тәнни шүркәндүридиған аваз аңлидуқ: балиларниң һәрқайсиси һәр тәрәпкә үзүшкә башлиди.

Бу аваз артиллеристни уйқидин ойғатқандәк болди. У орнидин оқтәк турдидә, жүгрәп, зәмбирәкниң қешиға барди. Зәмбирәкниң тумшуғини бурап, пилтини тутуп, көзләшкә башлиди.

Кемидикиләр һәммиси қорқунуч ичрә су сәпкәндәк жим болуп қалди вә немә болар екин, дәп күтүп турди.

Зәмбирәк етилди, биз шу мәһәл артиллеристниң зәмбирәкниң йениға жиқилип, икки қоли билән үзини йепивалғинини көрдуқ. Акула билән балиларниң немә болғанлиғини көрәлмидуқ, чүнки көзүмизниң алдини бир дәқиқә ис қаплавалған еди.

Су үстидики ис тарқалғандин кейин, тушма-туштин авазлар аңланди. Авазлар авал аста, андин қаттиқ аңлинишқа башлиди, ниһайәт, хошаллиқ авазлар қулаққа кирди.

Қери артиллерист үзини ечип, орнидин турдидә, деңизға қариди.

Өлгән акулиниң серик тени долқунлар арисида ләйләп туратти. Бирнәччә дәқиқидин кейин, қолвақ балиларға үзүп йәттидә, уларни кемигә елип янди.

Малик Мәһәмдинов тәржимиси.

2. Немишкә балилар очуқ деңизда үзмәкчи болди?
3. Палубидикиләрни туюқсиз һәс-һәскә салған қандақ вақиә йүз бәрди?
4. Қандақ ойлайсиләр, Л. Толстой балиларниң бириниң дадисини немишкә *«қери артиллерист»* дәйду? Бу ибаридә қандақ чоңқур мәна бар?
5. Қери артиллерист қандақ һәрикәт қилди? У өзигә берилгән намни ақлидиму?
6. Һекайиниң баш қәһримани, силәрниң пикриңларчә, ким?
7. Суда чөмүлүшкә бағлиқ қандақ бехәтәрлик қаидилиригә риайә қилиш керәк? Постер ясап, қоғдаңлар.

Пилта – зәмбирәкни от алдуридиған, туташтуридиған нәрсә.

26

Джанни Родари
(1920–1980)

Итальян балилар язғучиси Джанни Родари 1920-жили туғулған. Униң дәсләпки шеирлири 1948-жили «Унита» гезитида бесилған. Родариниң әсәрлиридә өткүр һәзил, аччиқ тәнқит йетәкчи орунни егиләйду. Униң балиларға беғишланған «Көңүллүк шеирлар китапчиси», «Чиполлинониң сәргүзәштилири», «Телефон арқилиқ ейтилған чөчәкләр» вә башқа көплигән әсәрлири бар.

Язғучиниң «Чиполлинониң сәргүзәштилири» әсәриниң баш қәһримани мәмликәтни кезип, кәмбәғәлләрни қоғдап, залимларға қарши күришиду.

ЧИПОЛЛИНОНИҢ СӘРГҮЗӘШТИЛИРИ

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурунқи бир заманда Чиполлино дегән наһайити шох, лекин дилкәш, зерәк бала болған екән. У Чиполлоне дегән кишиниң кәнҗә оғли еди. Чиполлинониң йәттә акиси болған: Чиполлетто, Чиполлотто, Чиполлочча, Чиполлучча вә башқилар. Бу исимлар бир-биригә наһайити уйғун, йеқин еди, чүнки пиязларниң бу кәмбәғәл, адил, вижданлиқ аилиси наһайити инақ яшатти. Лекин бирла көңүлсиз йери – бу аилиниң иши задила оңға тартматти, амәтсиз еди.

Қандақ қилисән, илаҗә йоқ: пияз бар йәрдә, көз-яш бар әмәсму.

Чиполлонениң аяли, балилири, уруқ-туққанлири кичиккинә бир күлбидә – яғачтин ясалған өйчидә – туратти. Бу өй бағдики кәйзиләрдә өсидиған көктатларни жиққанда салидиған севәттин сәлла йоған еди. Әгәр байлар бу өйниң йенидин өткидәк болса, тәрини пүрүштүрүп, ағиз-бурнини қол яғлиғи билән йепип: «Вай, пешкәләй, пияз сесип кәткинини қара!» – дәп өтүп кәткичә алдиратти.

Бир күни кәмбәғәлләрниң бу мәлисини көрүш үчүн һакимниң өзи – шаһзадә Лимон кәлмәкчи болиду. Сарай әһли, әмәлдарлар пай-петәк болушуп, наһайити беарам бопту: «Әгәр пиязниң сесиқ һиди һәзрити алийлири шаһзадиниң бурниға урулса, қандақ қилармиз?!» – дәп тәшвишлинипту.

– Пиязниң бу һидини сезип қалса, шаһзадә немиму дәр?

– Бу бечарә йоқсулларға әтир чачсақ, бәлки пурап кәтмәс, – дегән тәклипни берипту сарай хизмәткарлириниң пешваси – Баш әмәлдар.

Шундақ келишип, мәһәллигә дәрру бир топ солдатни әвәтиду. Бу қетим солдатлар өзлириниң һәрқачан биллә елип маңидиған қилич-нәйзилирини, зәмбирәклирини гезәрмидә қалдуруп, әтир чачидиған әсвап вә һәр йоған түнүкә-бидонларни дүмбилиригә артишивелип, йолға чиқиду. Түнүкә-бидонларға әтиргүл, бинәпшә вә башқа гүлләрниң җөһәрлиридин ишләнгән хушбой һидлиқ ипар һәм әтирләр толтурулған.

Солдатларниң башлиғи Чиполлонени, униң бала-чақиси вә уруқ-туққанлирини күлбисидин чиқирип, қатар турғузуп қоюп, бешидин айиғиғичә әтирни раса чачиду. Ямғурдәк яққан бу хушбой ипардин Чиполлино қаттиқ чүшкирип кетип, жирақтин кәлгән канай-сүнәйләрниң үнини аңлимиди. Бу келиватқанлар Лимон шаһзадә вә униң солдатлири еди.

Шаһзадә Лимон баштин-аяқ серик либас кийивапту, бешидики тәлпигигә алтун қоңғурақчилар тақалған. Сарай хизмәткарлириниң тәлпәклиригә күмүч қоңғурақчилар, солдатларниңкигә – бронза қоңғурақчилар қадилипту. Қоңғурақчилар канай-сүнәйләргә қошулуп, тохтимай жириңлиғанда, әҗайип гөзәл нәғмә-нава аңлинатти. Бу музыкини тиңшап, тамашә қилиш үчүн, һәммә өйлиридин жүгришип чиқип, кочиға адәм толуп кетипту. Улар шәһәрму-шәһәр, йезиму-йеза сәяһәт қилип жүргән мәшшақлар – нәғмичиләр кәлгән охшайду, дәп ойлиған еди.

Чиполлино дадиси Чиполлоне билән жиғилған топниң әң алдида болуп қалиду. Кәйнидикиләр иштирип, бу иккисини дәссәп кәткили тас қалиду. Буниңға чидимиған Чиполлоне:

– Һай, халайиқ, иштәрмәңлар! Кәйниңләргә чекиниңлар! – дәп вақирайду.

Лимон шаһзадә буни аңлап: «Бу немә? Ким бу?» – дегәндәк тиңирқап қалиду. У калтә вә қиңғир путлирини һәйвәтлик бесип, Чиполлонениң қешиға келип, униңға жиддий қарап:

– Сән немишкә «кәйниңгә чекин» дәп вақирайсән? Мениң садиқ пухралирим мени көрүшкә зар болуп, мошундақ интиливатса, саңа бу яқмай қалдиму, һә?! – дәп вақириди.

Сарай әһлиниң пешваси – Баш әмәлдар шаһзидиниң қулиғиға пичирлап:

– Һәзрити алийлири, мениңчә болса, бу наһайити хәтәрлик исиянчи. Уни алаһидә назарәткә елиш керәк, – дәйду.

Шу заман бир солдат дурбунни елип, Чиполлонениң үни чиққан тәрәпкә қарайду. Течлиқни бузидиған исиянкарларни назарәт қилиш үчүн, мундақ дурбун һәрбир солдатниң қолида дайим тәйяр.

Чиполлоне, қорққинидин, татирип кәтти.

– Һәзрити алийлири, – деди у аран тилға келип, – булар мени дәссәп кетидиғу!

– Наһайити убдан болиду, дәссәп кәтсә, – деди гүкирәп Лимон шаһзадә. – Саңа шу керәк.

Шу пәйттә Баш әмәлдар жиғилғанларға мураҗиәт қилип, шундақ деди:

– Қәдирдан пухралиримиз! Силәрниң садақитиңлар үчүн, шунчә интилип, бир-бириңларни иштирип, чәйләвәткидәк қилғиниңлар үчүн, һәзрити алийлири силәргә миннәтдарлиқ изһар қилиду. Бир-бириңларни техиму күчәп иштирип, чәйләвериңлар!

– Ундақ десәңлар, булар силәрниму чәйләп кетидиғу, – дәп етираз билдүрмәкчи болди Чиполлино.

Лекин шу заман йәнә бир солдат Чиполлиноға дурбунини қаратти. Буни байқап қалған бала дәрру топниң ичигә кирип йошурунди.

Баш әмәлдарниң мураҗиитидин кейин, тиқилишип, долқунлинип турған топ техиму һаяҗанлинип, ериқтики ташқин судәк, һәрикәткә кәлди. Қери Чиполлоне долқунға қарши туралмай домилап кәттидә, арилиқта шаһзадә Лимонниң путини тәсадипи дәссавалди. Һәзрити алийлириниң қапирип, қадақ болуп кәткән пути шундақ қахшап кәттики, униң көзлиридин от учқунлири чачрап, худди асмандики һәммә юлтузларни сарай мунәҗиминиң ярдимисизла көргәндәк болди. Ончә солдат һәр тәрәптин жүгрәп келип, бечарә Чиполлонениң қоллириға койза салди. Уни елип маңғанда:

– Чиполлино, Чиполлино балам! – дәп өп-чөригә бақти қери ата.

Бу мәзгилдә Чиполлино жирақ кетип қалған еди, у аңлимиди. Амма әтрапта тамашә көрүп жүргән һаңвақтилар һәммини көрди, һәммигә гува болди, һәтта көрмигән-билмигинигиму улар әнди гува, бирни иккигә қошуп, түгмидәкни төгидәк қилип чиқириду.

– Уни вақтида тутуп, хойма иш қилдидә, – дәтти ғевәтчи иғвагәрләр. – Көрдуңларму, у жанабий алийлирини хәнҗәр селип өлтүрмәкчи болди!

– Яқ, хәнҗәр әмәс, янчуғида пулемёт бар екән!

– Пулемёт? Янчуғидима? Мүмкин әмәс!

– Етилған оқларни аңлимидиңларму?

Әслидә бу оқ әмәс, шаһзадини тәнтәнә билән күтүвелиш, қарши елиш үчүн қоюлған мүшәкләрниң қарсилдап етилиши еди.

Чиполлино дадисиниң янчуғидики пулемёт әмәс, пәқәт сигариниң қалдуғи, дәп вақирай девиди, лекин бу питнә-пасатчиларни бәри бир ишәндүрәлмәйсән, дегән қарарға кәлдидә, әң яхшиси, гәп қилмиған әвзәл, дәп ойлиди.

Бечарә Чиполлино! Бир чағда униң көзи ғувалишип, қараңғулишип, яхши көрмәс болуп қалдимму дәпму ойлиди. Лекин көзини ғувалаштуруватқан башқа нәрсә еди: көзигә жиқ яш келип, шу яш униң көзини торавататти.

– Қайт кәйниңгә, ахмақ! – дәп вақириди Чиполлино көзигә толған һелиқи яшқа буйруқ қилип. Һөкүрәп жиғлап кәтмәслиги үчүн, чишини чишиға басти.

Көз йешиму, қорққинидин, әнди кәйнигә йенип, башқа көрүнмиди.

Шавдун Кибиров тәржимиси.

2. Чөчәкниң давамини хрестоматиядин оқуңлар.

3. Джанни Родариниң тәржимиһалини төвәндики схема бойичә тәпсилий сөзләп бериңлар.

4. Чиполлинониң нәччә акиси бар еди? Уларниң исимлири қандақ? Пиязларниң бу аилиси қандақ яшатти?

5. Бир күни қандақ вақиә йүз бәрди? Әмәлдарлар немишкә пайпетәк болушти?

6. Пиязниң һидини йоқитиш үчүн, сарай әһли қандақ чарә ойлап тапти?

7. Шаһзадини қарши елиш пәйтидә қандақ вақиә йүз бәрди?

8. Язғучи пияз, лимон, помидорлар арқилиқ қандақ мижәздики адәмләрни көрсәтмәкчи болди?

Йоқсул – кәмбәғәл.
Пешва – даһи.
Тәлпәк – баш кийим.
Мәшшақ – нәғмичи.
Исиянчи – қозғилаңчи.
Етираз билдүрмәк – қаршилиқ билдүрмәк.
Мунәҗим – астроном.
Иғвагәр – питнихор, иғвачи.
Мүшәк – фейерверк.

27

АЛТУН ТАҖЛИҚ ҒОРАЗ

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурун бир Мөшүк, бир Торғай вә бир алтун таҗлиқ Ғораз болған екән.

Улар орманлиқта бир кичик өйдә яшайдекән.

Бир күни Мөшүк билән Торғай отунға бармақчи бопту. Улар йолға чиқиш алдида, Ғоразға мундақ дәпту:

– Биз жираққа кетиватимиз. Сән өйгә яхши қариғин. Түлкә келип қалса, бешиңни деризидин һәргиз чиқарма.

Мөшүк билән Торғайниң өйдә йоқлуғини билгән Түлкә дәрһал йетип кәпту вә деризиниң түвидә олтирип, нахша ейтипту:

– Жан Ғораз, женим Ғораз,
Таҗиси алтун, Ғораз.
Сақили худди тикән,
Пәйлири ялқун, Ғораз.
Берәй саңа дан, Ғораз.
Қени, чиқ чапсан, Ғораз.

Ғораз тақәт қилалмай, деризидин бешини чиқирипту. Түлкә уни каппидә тутуптудә, угисиға елип меңипту.

Ғораз жиғлаветипту вә қутулдурушни тиләп, зарлинипту:

Мени тутуп елип маңди
Түлкә мунапиқ.
Қалди арта тағу дәрия,
Қелин орманлиқ.
Қутқузуңлар Мөшүгүм һәм
Торғай қанатлиқ.
Кәлмисәңлар йоқтур маңа,
Әнди һаятлиқ.

Мөшүк билән Торғай буни аңлап, дәрһал йетип кәпту вә Ғоразни Түлкиниң ағзидин қутулдуруваптy.

Аридин хелә күнләр өтүпту. Мөшүк билән Торғай йәнә отунға бармақчи бопту. Улар меңиштин бурун, Ғоразға жекипту.

– Өйдә жим олтар, – дәпту улар, – деризидин бешиңни һәргиз чиқарма. Биз бу қетим техиму жираққа баримиз, шуңа авазиңни аңлалмаймиз.

Улар кетишигила, Түлкә йәнә кәпту. У деризиниң түвидә олтирип, нахша ейтипту:

– Жан Ғораз, женим Ғораз,
Тажиси алтун, Ғораз.
Сақили худди тикән,
Пәйлири ялқун, Ғораз.
Берәй саңа дан, Ғораз.
Қени, чиқ чапсан, Ғораз.

Ғораз жиммидә олтиривапту. Түлкә йәнә нахша ейтипту:

Қийғитишип балилар,
Чечивәтти буғдайни.
Теривалди мекийән,
Бәрмәс Ғоразға әнди.

Буни аңлиған Ғораз деризидин бешини чиқирип:

– Қи-қи-қиқ! Немишкә бәрмәйдекән?! – дәпту.

Түлкә уни каппидә тутуп, угисиға елип меңипту. Ғораз жиғлашқа башлапту вә қутқузушни тиләп, зарлинипту:

Мени тутуп елип маңди
Түлкә мунапиқ.
Қалди арта тағу дәрия,
Қелин орманлиқ.
Қутқузуңлар Мөшүгүм һәм
Торғай қанатлиқ.
Кәлмисәңлар йоқтур маңа,
Әнди һаятлиқ.

Буни аңлиған Мөшүк билән Торғай Түлкини қоғлашқа башлапту.

Мөшүк жүгрәпту, Торғай учупту. Улар Түлкигә йетишивапту. Түлкини Мөшүк татлапту, Торғай чоқулапту. Улар Ғоразни Түлкиниң ағзидин қутулдурувапту.

Аридин хелә күнләр өтүпту. Мөшүк билән Торғай йәнә отунға бармақчи бопту. Улар йолға чиқиш алдида Ғоразға наһайити қаттиқ жекипту.

– Сән Түлкиниң гепини зади аңлима. Бешиңни деризидин һәргиз чиқарма. Биз бу қетим бәкму жираққа кетимиз. Сениң авазиң бизгә аңланмайду.

Мөшүк билән Торғай отун әкелиш үчүн, наһайити жирақ жайға кетипту. Түлкә йәнә кәпту. У деризә түвидә олтирип, нахша ейтипту:

– Жан Ғораз, женим Ғораз,
Тажиси алтун, Ғораз.
Сақили худди тикән,
Пәйлири ялқун, Ғораз.
Берәй саңа дан, Ғораз.
Қени, чиқ чапсан, Ғораз.

Ғораз жиммидә олтиривапту. Түлкә йәнә нахша ейтипту:

Қийғитишип балилар,
Чечивәтти буғдайни.
Теривалди мекийән,
Бәрмәс Ғоразға әнди.

Ғораз тақәт қилалмапту, бешини деризидин чиқирип:

– Қи-қи-қиқ! Немишкә бәрмәйдекән?! – дәпту.

Түлкә уни каппидә тутувапту вә угисиға елип кетипту. У қелин орманлардин, шақирап еқиватқан дәриялардин өтүпту. Егиз тағлардин ешипту.

Бу қетим Ғораз қанчилик зарлансиму, Мөшүк билән Торғай уни задила аңлимапту. Улар өйгә қайтип келип қариса, Ғораз йоқ екән.

Мөшүк билән Торғай Түлкиниң изини қоғлап меңипту. Мөшүк жүгрәпту, Торғай учупту... улар ахири Түлкиниң угисиға йетип кәпту. Мөшүк саз челип, нахша ейтипту:

Алтун тарлиқ сазимни
Чалдим муңлуқ пәдигә.
Түлкә йоққән өйидә,
Йә кәткәнму өңкүргә.

Буни аңлиған Түлкә: «Шунчә йеқимлиқ саз челип, нахша ейтиватқан кимкинә?» – дәп ойлап, чиқип көрүп баққуси кәпту.

Түлкә угисидин чиқишиғила, Мөшүк билән Торғай уни татлашқа вә чоқулашқа башлапту. Улар Түлкиниң әдивини шунчилик бериптуки, Түлкә ағриққа чидимай, қечип кетипту.

Мөшүк билән Торғай Ғоразни қутулдуруваптy, андин уни севәткә селип, өйгә әкәпту.

Шуниңдин кейин улар хатирҗәм һаят кәчүрүпту. Түлкә әнди Ғоразни алдалмайдиған бопту.

2. Чөчәк қәһриманлири қәйәрдә яшайдекән?
3. Мөшүк билән Торғай отунға меңишниң алдида Ғоразға немиләрни жекипту?
4. Ғораз немишкә Түлкигә тутулуп қапту?
5. Иккинчи қетимда Түлкә Ғоразни немә дәп алдиди?
6. Ғоразниң Түлкигә үч қетим алдинип қелишиға ким әйиплик дәп ойлайсиләр?
7. Түлкиниң қувлуғи тоғрилиқ сөзләп бериңлар.
8. Һәрбир қәһриманниң хусусийити тоғрилиқ сөзләп бериңлар.
9. *«Бирлик болмай, һаятлиқ йоқ»* дегән мақални мошу чөчәккә нисбәтән ейтишқа боламду?
10. *«Биопоэма»* усули.

Мәтинниң мавзуси
Қәһриманлар
Миҗәз-хулқи
Иш-һәрикити
Вақиә
Сюжетниң риважлиниши
Вақиәни молҗалаш
Хуласиләш

Мунапиқ – икки үзлүк, сәмимийәтсиз.

Тепишмақниң жававини тепиңлар.

Пути төртлүк аридәк,
Тумшуғи бар қайчидәк.
Чиши йоқтур ағзида,
Қизилгүл бар бешида.
Амма гүли пуримас,
Өмүр бойи тозумас.

28

Марис Һетахунов

ҺӘР БАҺАРДА САЙРАЙДУ КАККУК

(Һекайә)

1. Һекайини раван оқуңлар.

У күнниң әтигәнлик вақти көз алдимда. Йеңила чиққан күнниң сағуч нурида егиз суваданларниң көләңгилири бирдинла узирип, йәргә чүшти. Һойлимиздики ялғуз егиз суваданди чүшкән қарамту көк көләңгә өйүмизниң аппақ темини иккигә қақ бөлүп турғандәк көрүнәтти. Адәттикичә, өйләрниң турхунлиридин толғинип-толғинип чиқидиған ислар шойна жиптәк болуп, сүп-сүзүк мавий асманға көтириливатиду.

Бизниң өйүмиз дөңниң қаптилида. Ишик алдиға чиқип қарисаң, мәлимиз худди алиқиниңда турғандәк, очуқ көрүниду. Мундақ чағларда һойлидики супиға чиқивелип, түгүрлинип, аллиқандақ шерин туйғуларға көмүлүп қалимән. Таң сәһәрдә адәмләр хошал-хорам ишқа маңатти. Мән дайим уларға қизиқип қараттим.

Деханларниң өз ара чақчақлири, күлкилик сөзлири мени бәкму қизиқтуратти. Мениң қулақлирим диң. Һәммини есимдә сақлавелишқа тиришаттим.

Бир чағда акамниң ешәк мингән бир топ ағиниси лаңқаниң қешиға келип тохтиди. Уларниң бәзилири теқимлириға йоған, пақириған кәтмәнләрни қистурувапту. Училирида ақ көйнәк, чирайлири күндә қарайған. Акам әнди ешигини алдираш тоқувататти. Дәл шу пәйттә бизниң һойлидики суваданда каккук сайрап кәтти. У суваданниң учиға қонувалған екән.

Сиртта турған балиларниң бири, худди адәмдин сориғандәк, дәрәқ учида олтарған қушқа мураҗиәт қилип:

– Һәй, каккук, мән нәччә жил яшаймән? – дәп вақириди. Акамму, мәнму һәйран болуп, каккукқа қарап қаптимиз. Каккук, бәәйни бу гәпни чүшәнгәндәк, азирақ җим турғандин кейин, йәнә сайрашқа башлиди.

– Бир, икки, ... бәш..., – дәп үнлүк санашқа киришти һелиқи дехан бала.

– Сениң йәнә он бәш жилиң қапту, – деди ағинилириниң бири чеқишип.

Һәммә күлүшти. Башқиларму бир-бирләп өзлириниң нәччә яшайдиғанлиғини каккуктин сорашти. Әндики новәт акамниң еди.

– Каккук, каккук, мениң нәччә жил һаят кәчүридиғинимни ейтивәтсәңчу! – деди у вақирап туруп. Һәммимиз жим болушуп қалдуқ. Каккук, немишкиду, бу қетим сайримиди. Пәқәт жим-житлиқни бузуп, нәдиду бир йәрдә, коча иштлириниң дәһшәтлик һувлиған үни аңланди. Мениң жүригим «жуғла» қилип, тән-теним шүркинип, пүткүл әзайимни қорқунуч егиләвалди. Шу чағда каккук сувадан шахлири арисида палақлап қанат қеқип, андин егиз көтирилдидә, учуп кәтти. Балилар байиқи иштниң һувлиған үнини аңлидиму, билмәймән, улар бирдинла қақақлап күлүшүп кәтти.

– Ясинжан, сән техи туғулмапсән! – деди теқимиға кәтмән қистурувалған дехан. Әнди уларниң һәммиси акамни заңлиқ қилишип күлүшти. Хижаләт болған акам: «Бәри бир һәм-

миңлардин узақ яшаймән. Каккук билмисә, өзәм билимән», – дедидә, ешигигә сәкрәп минип, ағинилири билән етизға кәтти.

Мән олтарған орнумдин учуп турдум. «Бу қуш растла адәмниң тилини чүшинәмдекинә», – дәп ойлап қалдим. Қарисам, һойлида сийир сеғиватқан апам орнидин туруп, уму һәйран болуп қалған екән.

Апам әнди акамлар кәткән яққа қарап туруп:

– Овваш, каккукқиму ишәнгән барму! – деди вә маңа қайрилип қариди. – Сәнму ишәндиңма, оғлум? – дәп сориди.

– Һе-и, – дәп жавап бәрдим.

У күни акилирим етиздин һерип-ечип кәч кәлгәндә, пүткүл жут чаң-топиға көмүлүп кәтти. Адәмләр, худди өйлиригә от кәткәндәк, жүгришип кочиға чиққан еди. Мәнму тәшвишлинип, опур-топур болушқан адәмләрниң кәйнидин жүгәрдим. Момай, бовайлар бизниң ишик алдиға келип тохтиди. Аппақ сақаллиқ бир бовай:

– Я, Алла, – дәп еғир нәпәс елип, сақилини сийпиди.

– Мән радиодин өз қулиғим билән аңлидим. Уруш башлинипту, – деди кимду бири.

– Уруш дәмсиләр? Қандақларчә? – дегән тәшвишлик авазларму чиқти...

Арида бирнәччә күн өтти. Акам узақ «йолниң» ғемида еди. Һойлимиз жирақ-йеқиндин хошлашқили кәлгән уруқтуққан, қом-қериндашлар вә жут адәмлиригә лиқ толған. Шу кәчтә, асмандин чүшкәндәк, һелиқи каккук һойлимиздики суваданниң учида йәнә пәйда болуп қалди. У тинмай сайриди. Бу қетимқи сайриши кишиниң қулиғиға алаһидә йеқимлиқ аңлинатти. Шуниси һәйран қаларлиқ болдики, у өз жутдашлири билән хошлишиватқандәк, қараңғу чүшкичә муңлуқ сайриди. Каккукниң шу кәчтики тинимсиз сайриши һойлимизда олтарған мәлимизниң қерилириниму өзигә жәлип қилди. Бир күни таң етиши билән, жиға-зерә, қия-жия болуп, жутдашлиримизни урушқа атландурдуқ. Мән униңдин кейин акамни йенип көрәлмидим. Апам күнни түнгә, түнни күнгә улап, жиғлап жүрди.

Мана көп жиллар өтүп кәтти. Һәр баһарда бизниң һойлимизда, егиз сувадан учида, чирайлиқ сайриған каккукларниң

авази аңлинип қалиду. Улар жутдаш акилиримни сеғинип сайриғандәк сезилиду маңа.

Бир күни апам бүглүк әтрапида ечилған гүлләргә су қуюп болуп, аста мениң қешимға келип олтарди.

– Бу қушму инсанға охшаш һәммини туйидекән. Акилириңни издәп жүридиғу дәймән, – дәп мениң бешимни силиди. – Яхширақ тиңшиғина, оғлум, бәлки бу Ясинҗан акаңниң қәбридә олтирипму сайриғанду, жирақ-жирақлардин учуп келиду әмәсму.

Апамниң мошу сөзлиридин кейин, мән уларниң авазини техиму зеһин қоюп тиңшайдиған болдум. Бир күни: «Мән қанчә жил яшаймән?» – дәп каккуктин сорисам, апам:

– Сорима униңдин. Сән көп яшайсән, – дәп маңлийимдин сөйди. Каккукму тохтимай сайрайду.

2. Һекайидә жилниң қайси пәслидә болған вақиә баян қилинған?
3. Язғучи йеза мәнзирисини қандақ тәсвирләйду?
4. Деханлар каккуктин немә дәп сориди?
5. Деханлар етиздин кәлгәндә, жут немишкә чаң-топиға көмүлүп кәтти?
6. Бала акисини немишкә йенип көрәлмиди?
7. Силәр қандақ ойлайсиләр, адәмләрниң қанчә жил яшайдиғанлиғи каккукниң сайришиға бағлиқму? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.
8. Һекайини бирнәччә қисимға бөлүңлар. Һәрбир қисимға мавзу қоюңлар.

Шойна – жуң яки пахтидин ишләнгән жип.
Мавий – көк, һава рәң.

7

Мирзәхмәт Меримов

ӘЗИЗНИҢ КҮЧҮГИ

(Һекайә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

– Әзиз, һай, Әзиз, маңа, берип, мозайни һайдап кәлгин! – мошу үн бизниң оюнимизға чекит қойған еди. Әзиз иккимиз

сазлиқ тәрәпкә жүгәрдуқ. Мозай әтигән биз қалдуруп кәткән йәрдә йоқ болуп чиқти. Икки мозайни издәп, биз һәр тәрәпкә жүгәрдуқ. Бирақ һеч йәрдә уларниң қарисиму көрүнмиди. Өнди биз амалсиз падикала келидиған тәрәпкә чаптуқ. Бизниң үмүтимиз: «Мозайлар берип, анилириға қошулған болуши керәк», – дәп ойлидуқ. Әйнә калиларниң алди келишкә башлиди. Әзизләрниң калилириму бизниң алдимиздин өтүп кәтти. Мозайлар йоқ. Әзиз иккимиз йәнә әтигәндә мозайларни қалдуруп кәткән тәрәпкә жүгәрдуқ. Мозайлар көрүнмәйду. У йәрдин жуқуриға өрлидуқ. Алдимизға мозай һайдап келиватқан бала учриди.

– Дөң тәрәптә мозайлар отлап жүриду, – деди у. Әзизниң икки мозийи бир топ мозайларниң арисида екән. Уларни алдимизға селип, төвәнгә һайдидуқ. Алдимиздики кичик ериққа кәлгәндә, немидинду, мозайлар үркүп, у яқ-бу яққа қечип, судин өтмәй турувалди. Неминиңду ғиңшиған аҗиз үни аңланди. Әзиз жүгрәп, ериқ бойиға барди.

– Күчүк! Күчүк! – дәп вақириди маңа. У патқақ суға милинип ятқан кичиккинә аппақ күчүкни судин сүзүвалди. Андин таза су билән жуйди.

– Бечарә күчүк, апаң қени сениң? Қайси таш жүрәк сени патқаққа ташлавәткән? – дәп вайсимақта Әзиз. У күчүкниң үсти-бешини сүртүп, сиқип, өйгә кәлгичә қурутти.

Бизни ишик алдида Әзизниң аписи Хасийәтхан чоң апам қарши алди.

– Вай, баламәй, бу немә аламәт? Үсти-бешиң су болуп кетиптиғу. Қолуңдики бу немә, баламәй? – һәйран болди ана.

– Күчүк, апа, күчүк. Суға чүшүп кетипту, қутулдуруваldим, – Әзиз аписиниң йениға келип, күчүкни көрситип, ялвурған һалда униң алдида турувалди.

– Вай-вуй, баламәй, бу өләй дәп қалған күчүкни немә қилидиғансән?

– Яқ, өлмәйду, бу чирайлиқ, әқиллиқ ишт болиду, апа, беқивалайчу?! – у аписиға әркиләп қариди.

– Вай, мошу балиниң җан-җаниварларға амрақлиғи, көйүмчанлиғи! Өйгә нурғун қушларни, һайванларни жиғивалди

бу бала. Иштин һойлида төрти бар. Әнди буни немә қилар-сән, Әзизҗан? – ана оғлиға һәйран болуп қариди.

– Апа! Женим апа, бу яхши, әқиллиқ ишт болиду. Қариғина, аппақ, икки қулиғи қара. Беқивалайчу!? Мәйли дегинә, апа? – бала анисиға әркиләп қариди. Ана оғлиға амрақлиғи келип, күлүмсирәп қариди.

– Һә, мәйли, бақсаң, баққина, балам, өзәң аварә болисәнғу! – дедидә, Әзизниң бешини силап қоюп, нери кәтти. Әзиз хошаллиғидин жүгригән бойи ичкири кирип кәтти. У қараңғу чүшкичә, әшу күчүк билән аварә болди: униңға далда орун тәйярлиди. Сүт бәрди. Бирдәмму униңдин нери кәтмиди. Күчүк патқақ суға чилишип, һалидин кәткән екән. Иссиқ өткәндин кейин, ухлап қалди. Әзиз уни кона қелин чапанға орап қойди.

Күчүк икки күндин кейин, худди һечнемә болмиғандәк, тетиклишип, һавшуп, тинич турмайдиған болди. Икки биқини қара, икки қулиғи қара. Бу күчүкниң рәңгини худди рәссамниң пәлкүчидин һасил болғандәк һис қилисән. Немишкиду, күчүкни бири әттәй чәткә, суға ташлавәткән, дәп ойлидуқ Әзиз иккимиз. Бизниң күндики һәрикитимиз, мәшғулатимиз әнди мошу күчүк болуп қалди. Униңға «Йолвас» дәп нам қоювалдуқ. Әзиз иккимиз күндила мошу күчүк – Йолвас билән ойнаймиз. Биз, икки ағинә, жүгрәп қачимиз, мәкүвалимиз. Йолвас арқимиздин жүгрәп, бизни ахири тепивалиду. Бу бизгә қизиқ болди. Әзизниң ейтқинидәк, бу әқиллиқ, тапқур ишт болидиған охшайду. Бизниң кәйнимиздин қалмайду.

Йолвас алтә айлиқ болғанда, түри сүрлүк, йоған иштларға охшап қалди. Бизниң иш-һәрикитимизни күзитиду. Худди бизниң гәплиримизни, һәрикәтлиримизни чүшиниватқандәк, бирдә әркиләйду, бирдә беарам болиду.

– Йолвасқа сөз үгитәйли, – деди бир күни Әзиз, – мону таяқни нериға ташлаймән, сән елип кәлгин.

Шуниң билән биз шундақ мәшғулатни башлидуқ. Мениң бирнәччә қетимлиқ һәрикитимдин кейин, Әзизниң «елип кәл!» буйруғини аңлиши биләнла, Йолвас мениң билән тәңла чапидиған болди. Иккимиз «олжини» биринчи болуп елишқа тиришаттуқ. Дәсләпки қетимларда мән елип үлгәрдим. Йол-

вас мән билән биллә қайтмай, ахирқи пәллидә йетип қалатти. Бу униң рәнҗигини еди. Шундақ қилип, алтә айлиқ Йолвас Әзизгә шундақ үгинип кәттики, баглақтин бошинип, у нәдә жүрсә, тепип, шу йәргә баратти. Бәзи күнлири Әзиз иккимиз мәктәптин қайтқинимизда, Йолвас бизни мәктәп дәрвазиси алдида қарши алатти. Һәр иккимизгә әркиләп, есилиду. Әзиз бешини чайқап, униңға рәнҗишини билдүриду: «Йолвас, немишкә кәлдиң? Мән саңа кәлмә дегән едимғу!» – дәп униң көзигә тикилип қариғинида, Йолвас: «Мән әйиплик, кәчүр», – дегәндәк, алдинқи икки путиға иңигини қойған һалда йетивелип, көзлирини кичик балиларчә чимчиқлитиду. Униң бу өз әйивини бойниға алғини вә кәчүрүм сориғини болса керәк. «Һә, болди, буниңдин кейин мундақ қилма!» – дәп Әзиз униң бешини силиғанда, Йолвас орнидин ирғип туруп, бизгә әркиләп, есилиду. Биз һәр күни оқуштин бошиғандила, Йолвасни әгәштүрүвалимиз. Чәткә елип чиқип, униң билән қоғлашмақ, андин мөкүшмәк ойнаймиз. Әң қизиқ оюнимиз: «жүтирип қойғанларни» издәш вә тепиштур. Буниңда Йолвас өз тапқурлуғини көрситишкә башлиди.

2. Мәтин кимниң намидин баян қилинған?

3. Балилар мозайларни издәп жүрүп, немә тепивалди?

4. Күчүккә қандақ нам бәрди? У балилар тепивалғанда, қандақ еди?

5. Әзизниң аписиға: «... бу яхши, әқиллиқ ишт болиду» дегән үмүти ақландиму?

6. *«Ишт – адәмниң садиқ дости»* мавзусиға эссе йезиңлар.

7. *«Тәтқиқ қилиш жәдвили»* усули. Топ билән жәдвәлни толтуруңлар.

Иштни тәсвирләңлар	
Иштниң пайдиси	
Өзәңлар билидиған иштларниң нәсил-түрлирини йезиңлар	

30 ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДУҚ?

1. Бөләктә оқуған мәтинләрниң асасий мавзуси немиләрдин ибарәт?

2. Өсүмлүкләрниң адәм һаяти үчүн қандақ пайдиси бар? Уларни адәм немишкә қоғдайду? Соалға өтүлгән материаллар вә *«Дуния-тонуш»*, *«Тәбиәтшунаслиқ»* пәнлиридин алған билимиңлар асасида җавап бериңлар.

3. Бөләктин исми дунияға мәлум қайси әдипләрниң әсәрлири билән тонуштуңлар? Уларни атаңлар.

4. *«Алтун таҗлиқ Фораз»* чөчигидин қандақ хуласә чиқиришқа болиду? *«Чолақ бөрә»* чөчигидинчу?

5. Оқулған мәтинләрдә қайси һайванлар тоғрилиқ гәп болди? Бир-бирләп атап бериңлар.

6. Жуқурида өтүлгән әсәрләрниң қайсиси силәргә яқти? Немишкә? Пикриңларни асаслаңлар.

Теши силиқ,
ичи зәһәр

Теши юмшақ, ичи
юмшақ, оттуриси –
қаттиқ.

Йәр астида
домилақ, пишәрсәң,
татлиқ тамақ.

БИЗНИҢ ЛАЙИҺӘ

ҚОРШИҒАН ӘТРАПНИ ҚОҒДАШ

1-топ – «Қардики излар немә тоғрилиқ һекайиләйду?»
2-топ – «Мениң йезамниң экологияси»
3-топ – «Бөлмә өсүмлүклири тумуни даваламду?»
4-топ – «Мамкапни истимал қилишқа боламду?»
5-топ – «Бизниң шәһәрдә қайси қушлар яшайду?»
6-топ – «Тәбиәттә һаятлиқ үчүн күрәшниң амиллири»

VII. КАИНАТҚА СӘЯҺӘТ

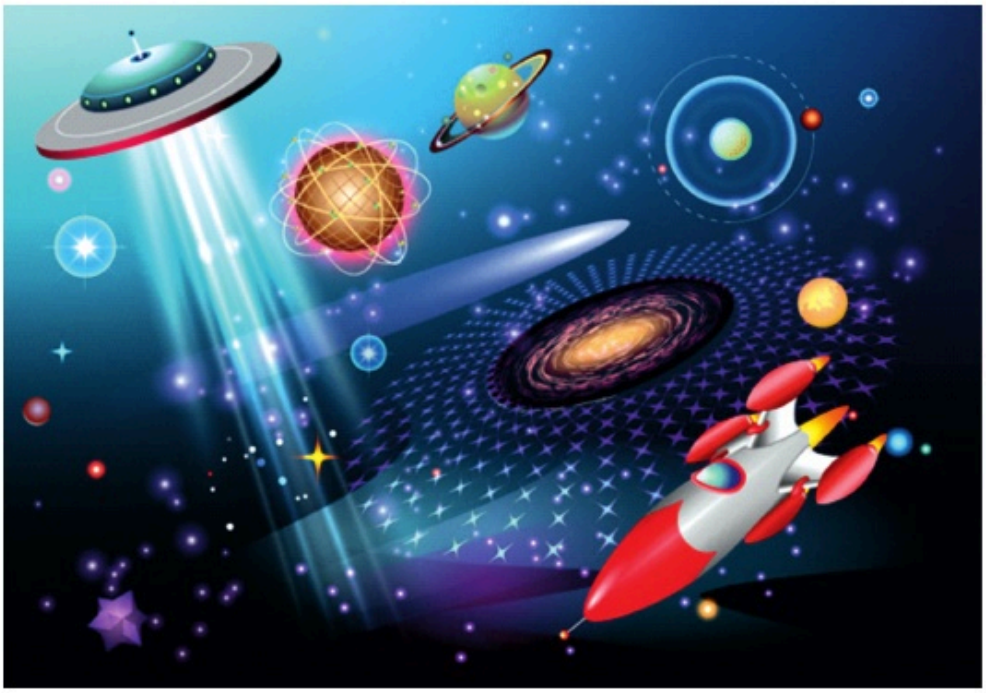

Тонушимиз:

• каинат, каинатчилар һаяти, һава бошлуғи тоғрилиқ мәтинләр билән;

Үгинимиз:

• каинат вә каинат кемилириниң сирлирини;

Үгинишкә тиришимиз:

• һәрхил стратегияләрниң ярдими билән мәтин мәзмунини әтраплиқ өзләштүрүшни;

• әсәр қәһриманлирини тәрипләшни, уларға хас хусусийәтләрни айдиңлаштурушни.

31

КАИНАТНИ ЕГИЛӘШ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

1957-жили 4-октябрьдә Кеңәш Иттипақида бортиға Лайка исимлиқ ишт олтарғузулған Йәрниң биринчи сүнъий һәмрайи каинатқа мувәппәқийәтлик учирилди. Ишт аман-есән Йәргә чүшти. Йәрниң биринчи сүнъий һәмрайиниң учуши адәмзатқа каинатни тәтқиқ қилишни башлап бәрди. 1961-жили 12-апрельда саат 9дин 07 минут өткәндә, Қазақстанниң Қизилорда вилайитигә орунлашқан «Байқоңур» космодромидин инсанийәт тарихида биринчи қетим «Восток-1» кемисидә СССР пухраси Юрий Алексеевич Гагарин каинатқа көтирилди. У Йәрниң әтрапини 108 минут айлинип, андин Йәргә қайтип чүшти. Ю. Гагаринниң каинатқа учуши илим-пән билән техникиниң әҗайип зор утуғи болуп, каинат бошлуғини егиләшниң йеңи дәврини башлап бәрди.

1963-жили 16-июньда каинатқа биринчи қетим аял-каинатчи Валентина Терешкова «Восток-6» кемисидә учти. 1965-жили 18-мартта «Восход-2» кемисидә учқан каинатчи А. Леонов дунияда биринчи қетим очуқ каинат бошлуғиға чиқти.

1970-жили Айға учирилған «Луна-16» кемиси Айниң үстини бурғилап, тописиниң үлгилирини йәргә йәткүзди. Шу жили Айға қонған «Луноход-1» аппарати он йерим ай Айниң үстидә болуп, Айниң түзүлүши тоғрилиқ 20 миңдин ошуқ фоторәсим чүшәрди. 1975-жили бир мәзгилдә каинатқа учқан СССРниң «Союз-19» кемиси билән АҚШниң «Аполлон» кемисиниң каинатчилири икки тәвлүк бирлишип, тәтқиқат ишлирини жүргүзди. Кеңәш Иттипақи каинатқа дәсләп «Салют-6», «Салют-7», кейин «Мир» дегән илмий-тәтқиқат ишлирини жүргүзидиған станциялирини әвәтти. «Мир» станцияси 2001-жилғичә Йәрниң әтрапини айлинип учқан.

2. 1957-жили Кеңәш Иттипақида қандақ вақиә йүз бәрди?

3. Инсанийәт тарихида тунҗа қетим каинатқа учқан каинатчини атаңлар. Бу вақиә қачан болди?
4. Каинатни беқиндурған биринчи каинатчи аялниң исим-фамилияси немә?
5. А. Леонов очуқ каинатқа қанчинчи жили чиқти?
6. Каинатчилар каинатқа немидә учиду? Каинат кемиси тоғрилиқ немә билисиләр?
7. «Очуқ каинат» дегәнни қандақ чүшинисиләр?

32

ҚАЗАҚСТАННИҢМУ КАИНАТТА ӨЗ ЙОЛИ БАР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

1991-жили 2-октябрьдә дәсләпки қазақстанлиқ каинатчи Тоқтар Әвбакиров «Союз ТМ-13» каинат кемисидә космосқа учти. У космоста 7 күн 22 саат 13 минут болди. У каинатта космослуқ биотехнологияни пайдилинип, йеза егилик зираәтлириниң йеңи түрлирини чиқириш бойичә бир қатар тәҗрибә жиғип, андин аман-есән Йәргә қайтип чүшти.

Әнди қазақ хәлқиниң йәнә бир пәрзәнди Талғат Мусабаев 1994-жили 1-июльда каинатқа бортинженер сүпитидә учти. Талғат Мусабаев каинатта 125 тәвлүк 22 саат 53 минут болди. Мошу вақит ичидә у икки қетим очуқ каинат бошлуғиға чиқип, у йәрдә 11 саат 04 минут болди. 1998-жили 29-январьда Талғат Мусабаев Россия – Қазақстан – Америка – Франция

экспедициясиниң командири болуп, каинатқа иккинчи қетим учти. Униң бу қетимқи каинаттики учушиниң узақлиғи 207 тәвлүк 12 саат 49 минут болди. Мошу учуш вақтида Талғат Мусабаев бортинженер Николай Бударин билән биллә бәш қетим очуқ каинат бошлуғиға чиқип, у йәрдә 30 саат 08 минут тәтқиқат ишлирини жүргүзгән. Уларниң бу утуқлири Гиннесниң рекордлар китавиға кирди.

2001-жили 28-апрельда Талғат Мусабаев экипажниң командири сүпитидә каинатқа үчинчи қетим учти. Каинатни егиләштә көрсәткән җасарити үчүн Талғат Мусабаевқа Қазақстан Җумһурийитиниң «Хәлиқ Қәһримани» вә Россия Федерациясиниң Қәһримани дегән атақлар берилди.

Үчинчи каинатчи Айдын Аимбетов 2015-жили 2-сентябрьдә «Союз ТМА-18М» кемисидә экипажниң бортинженери сүпитидә каинатқа учти. Айдын Аимбетовниң каинатта учуш узақлиғи 9 тәвлүк 20 саат 13 минут 51 секунд болуп, тәтқиқат ишлирини жүргүзди.

Каинатни егиләшниң әһмийити зор. Орбитал станцияләрдә жүргүзүлгән ишлардин һәм Йәрниң сүнъий һәмралиридин елинған мәлуматлар арқилиқ һава райида болидиған өзгиришләрни билишкә болиду һәм Йәрниң геологиялик түзүлүшини ениқлап, нефть, газ вә башқа тәбиий байлиқлар канлири билән қумлуқ чөлләрниң астидики суларни тапиду. Каинаттин чүширилгән рәсимләргә қарап, Йәрниң хәритисини сизийду. Шундақла сүнъий һәмралар арқилиқ жирақ мусапигә телефон, телеграф, фототелеграф, телевизия вә башқа әхбаратлар йәткүзүлүп, радиохәвәрләрни тарқитиш әмәлгә ашурулиду.

2. Елимизниң тунҗа каинатчиси ким? У каинатқа нәччинчи жили учти?
3. Тоқтар Әвбакиров каинатта нәччә вақит болди?
4. Талғат Мусабаев каинатқа нәччә қетим учти?
5. У қачан вә немә үчүн Гиннесниң рекордлар китавиға кирди?
6. Айдын Аимбетов каинатқа нәччинчи жили учти?

Мәлумат: Каинатта тамамән тавуш болмайду. Чүнки тавуш болуш үчүн, атмосфера керәк екән.
Каинатта жиғлалмайсиз. Чүнки вакуум можут йәрдә яш ақмайду.

33

Илия Бәхтия
(1932–1987)

Илия Бәхтия Уйғур наһийисиниң Чоң Ачиноқа йезисида туғулған. Илия Бәхтия шеир йезишқа кичигидинла һәвәслинәтти.

Шаирниң «Арминим», «Или вадиси», «Гүл вә тикән», «Көчәт тиктим, өстүрдүм» «Тянь-Шань шеирлири» вә көплигән китаплири кәйни-кәйнидин йоруқ көрди.

Шундақла униң әсәрлири қазақ вә рус тиллириға тәржимә қилинди.

КОСМОСҚА САЛАМ

(Топлишип учқан космонавтларға)

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Үч граждан –
үч қәйсәр жан – космоста,
Бу аламәт!
Бу карамәт!
Достлуқта!
Егиз учқан,
көкни қучқан, жигитләр,
Әлдин салам,
Йәрдин салам,
космосқа!

Батур әрләр,
қәһриманлар
үчиңлар,
Пәрваз қилип,
көкни тилип
учуңлар.
Ана йәргә,
әзиз әлгә,
жигитләр,
Силәр, әлбәт,
сақ-саламәт
чүшүңлар.
Көрсун аләм,
көрсун адәм
күчүңни,
Бизниң Вәтән
тәрбийилигән
үчүңни.
Бу йеңи бәт
көпкә ибрәт
тарихта,
Һөрмәтләйду,
қувәтләйду
ишиңни.
Әл көрсәңлар,
салам дәңлар
космостин,
Достлуқ үни,
течлиқ үни
өчмисун.
Азатлиқ күч –
урушқа өч
һәрқачан,
Космостиму
һәм йәрдиму
көп болсун!

2. Шаир шеирни қандақ һиссиятта язған?

3. *«Үч граждан – үч қәйсәр жан – космоста»* дегән мисралардин қандақ хуласә чиқириш мүмкин?

4. Үч мәмликәтниң пухраси бир кемидә каинатқа қачан учти? Издиниңлар.

5. Шеирниң ахирқи сәккиз қурини жүмлә шәклигә кәлтүрүп йезиңлар.

6. Каинат бошлуғини қандақ тәсәввур қилисиләр? Рәсимини сизиңлар. *«Галереягә сәяһәт»* усули арқилиқ стикерларға савақдашлириңларниң сизған рәсимлиригә өз пикриңларни йезип, чаплаңлар.

34

«БАЙҚОҢУР» КОСМОДРОМИ ТОҒРИЛИҚ ҚИЗИҚАРЛИҚ МӘЛУМАТЛАР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

«Байқоңур» космодроминиң пайтәхти – Байқоңур шәһири. Шәһәр 1955-жилдин бери селинишқа башлиған. Қурулуш космодромниң муһим нишанлирини – объектлирини селиш билән биллә елип берилған. Көплигән вәтәнлик вә чәт әл космонавтлири «Байқоңур» космодромидин орбитиға учти.

«Байқоңур» космодромидин учирилған «Восток-1» кемиси бәлгүләнгән орбита бойичә 28 000 км/саат илдамлиқ билән учти. 50 жилниң ичидә «Байқоңур» космодромидин 1500дин ошуқ һәр түрлүк мәхсәттики каинат аппарати, 100дин ошуқ қитъәләрара баллистикилиқ ракета, асасий ракетиларниң 38 түри, шундақла 80дин ошуқ каинат аппарати вә униң модификациялири каинатқа учирилди. 2000-жили Қазақстан Жумһурийитиниң тунҗа космонавти Тоқтар Әвбакиров «Жил адими» дәп тонулди.

Көплигән адәмләр билмәйдиған, бирақ 1998-жили каинатқа иккинчи қетим учқан Талғат Мусабаев «Мир» орбитал станциясини қутулдурди. 2001-жили Талғат Мусабаев америкилиқ турист Денис Тито билән каинатқа учти.

Байқоңур шәһири бурун «Ленинск» дәп атилатти. Бу йәрдин көплигән ракетилар каинатқа учирилди.

«Байқоңур» – дуниядики биринчи вә әң жирик космодром. Хәлиқарилиқ әһмийәткә егә бу объект һәққидә көплигән қизиқарлиқ мәлуматлар бар.

Әнди космонавтқа скафандр немә үчүн керәк, дегән соалға тохтилайли. Мана космодромға автобус келип тохтиди. Униңдин чүшүватқан космонавтни бирдинла тонуймиз: кийгини – скафандр, каинатқа учушқа бағишланған мәхсус кийим. Космонавт лифт билән ракетиға көтирилиду. У кемигә кирип, юмшақ орундуққа жайлишидудә, бехәтәрлик тасмисини бағлайду.

Азирақ вақиттин кейин: «Скафандрни тәкшүрүңлар!» – дегән буйруқ берилип, скафандрни тәкшүрүш башлиниду: һәммә мәхсус нәрсиләр орун-орниға бәкитилдиму, пәләй, баш кийим жайидиму? Радио қандақ ишләватиду? Скафандрниң «иссиқ бериш системиси» дурусму? Скафандр ичидә әркин нәпәс елишқа боламду? Ахири һәммә көңүлдикидәк болуп чиқиду. Мана кемә каинатқа учуп кәтти.

2. Байқоңур шәһири қанчинчи жили селинишқа башлиған?
3. «Байқоңур» космодромидин тунжа кемә каинатқа қачан учирилди?
4. Қазақстанлиқ каинатчиларни атаңлар. Мәтиндә Т. Әвбакиров, Т. Мусабаев, А. Аимбетовлар һәққидә немиләр ейтилиду?
5. Каинатчиға скафандр немә үчүн керәк?

35

КАИНАТЧИЛАР КАИНАТТА ТАМАҚ ИЧӘМДУ?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бүгүнки күндә каинатта Хәлиқара каинат станцияси турақлиқ учуп жүриду. Униң тәркивидә бирнәччә космонавт бар. Космонавтларниң кемидики турмушиға, уларниң немә

ичип, йәйдиғиниға, қандақ ухлап, қандақ жуйинидиғиниға, кир жуюп, дәзмал салидиған турмуш- мәишитигә тохтилайли.

Космонавтларниң тамиғи Москва вилайитиниң Ленинск наһийисидики Бирюлев тәжрибә заводида тәйярлиниду. Бу цехта Гагариндин башлап, та һазирғичә һәммә космонавтларниң тамиғи һазирлиниду. Дәсләп космонавтлар тамиғи 165 граммлиқ тюбикларда тәйярлинипту. Уни биринчи истимал қилған Ю. Гагарин екән. У каинатта 108 минут болсиму, бәлгүләнгән тәртип бойичә 9 түрлүк тамақ – борщ, котлет қошулған яңию, һәрхил шәрбәтләрни истимал қилған. Технологлар билән конструкторлар каинат кемисидә сақлинидиған тамақларниң көп орун егилимәслигини, уларни сақлаш давамида бузулмаслиғини вә уларниң наһайити дәмлик болушиға баш қатурупту. Әр кишиләргә күнигә 3200 килокалория, аял космонавтларға 2800 килокалория тамақ берилипту.

Каинатқа дәсләпки сәпәр узақ қәрәлни өз ичигә алғанлиқтин, тамақлар суюқ вә қоюқ көрүнүштә тюбикларда берилип кәлгән. Каинатта болуш қәрәли узарғансири, мәхсус сүрләнгән (консервиланған) тамақлар ойлаштурулған. 20-әсирниң 70-жиллири өй шараитида тәйярланған йемәклик-ичмәкликләрму берилишкә башлиған. Бу озуқлуқлар – 70 градуслуқ соғда сақлинип, + 70 градуслуқ иссиқта исситилип берилгән.

Космонавтларниң күндилик тамақ истимал қилиши наштa, чүшлүк, кәчки болуп, уларниң хаһиши бойичә йәнә татлиқ-турумлар, мевә-чевиләр қошумчә берилгән. Сүт таамлири билән аяллар үчүн татлиқ тоғачлар беришму нәзәрдә тутулған. Каинатқа көтирилгән учқучниң өзигә яқидиған тамақниң алдин-ала дәмини тетип көрүшкиму имканийити болған.

1961-жилдин бери каинатқа 400дин ошуқ адәм сәпәр чекипту. Уларниң ичидә ХКСта (Хәлиқара каинат станцияси) хизмәт қилидиғанлардин артуқ һечким дәмлик тамақ ичип көрмәпту. Хәлиқара каинат кемиси үчүн француз ашпәзлири җәлип қилинған охшайду.

Каинат өзләштүрүлгән 55 жил ичидә көккә 80 тоннадин ошуқ йемәклик-ичмәклик әвәтилип, 50 миң тамақ түри тәйярлинипту. Оттура һесап билән һәр космонавтниң чүшлүк тамиғи 18 миң рубльни тәшкил қилидекән.

2. Силәр бурун каинатчиларниң каинаттики турмуши тоғрилиқ қандақ мәтинләрни оқудуңлар?
3. Хәлиқара каинат станцияси тәркивидә нәччә каинатчи бар екән?
4. Каинатчиларниң каинатта истимал қилидиған тамақлири һәққидә, мәтингә асаслинип, тәпсилий сөзләп бериңлар.
5. Әр кишиләргә вә аял каинатчиларға күнигә нәччә килокалория тамақ берилидекән?
6. Каинат өзләштүрүлгәндин бери нәччә адәм көккә сәпәр чекипту?
7. Әң дәмлик тамақни кимләр истимал қипту?

36

АСМАН ГҮЛИ – ПАРАШЮТ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Парашюттин сәкрәш маһаритини тамашә қилиш бәк қизиқарлиқ. Асмандин аста ләйләп чүшүватқан парашютлар

hүппидә ечилған гүлләргә охшаш әҗайип чирайлиқ болуп кетиду. Биләмсиз, парашют қандақ кәшип қилинған? Бу мәсилигә җавап бериш үчүн, франциялик Лонорманниң hекайисини сөзләшкә тоғра келиду.

Лонорман кичигидин тартипла хиял сүрүшкә амрақ еди. Дайим әқилгә сиғмайдиған хиялларни қилатти. Өсмүрлүк мәзгилидә у дайим достлири билән йеқин әтраптики егиз мунарға чиқип ойнатти, у йәрдә нурғун гөзәл чағлирини өткүзгәнди.

«Әгәр мән қушқа охшаш болалиған болсам, қанатлирим билән асманда пәрваз қилсам, нәқәдәр яхши болатти, hә! У чағда мән көк асманға чиқалиған болаттим...

Асманда учуш бу яқта турсун, мунардин қушқачқа охшаш учуп чүшәлисәмму мәйлиди, hә».

У вә униң достлири чуқиришип, бу тоғрилиқ мулаhизә қилишатти, шерин хиялларға чөмүшәтти.

Чоң болғандин кейинму, учуш арзуси униң қәлбини үзлүксиз чирмап кәлди. Бир қетим бир романдики мундақ бир вақиә уни җәлип қиливалди: бир қәhриман йотқан кирликлириниң икки учини бириктүрүп чигиду, андин икки қоли билән чиң тутуп, егиз сепилдин сәкрәйду. У hаваниң көтириш күчидин пайдилинип, аста-аста йәргә чүшүвелип, солап қоюлған җайдин қечип кетиду. Бу әҗайип hекайә Лонорманниң тәсәввурини орғутти. У қайта-қайта ойлиниш арқилиқ тунҗа парашютни ясап чиқти вә мунардин сәкрәп, синақ қилип бақмақчи болди.

Шу күни бу хәвәрни аңлиған нурғун кишиләр униң тәҗрибисини тамашә қилиш үчүн, мунар астиға жиғилди. Hәммә униң бехәтәрлигидин әнсирәтти. Лонорман бехәтәрликни көздә тутуп, алди билән өзиниң еғирлиғи билән тәң келидиған бир ташни парашют шойнисиға бағлап, мунардин иштиривәтти. Парашют көпти, таш ләйлигиничә аста-аста йәргә чүшти.

Бу иш Лонорманниң ишәнчисини ашурди. Әнди у өзи сәкримәкчи болди. У қоллири билән парашютниң астинқи шойнисини чиң тутуп, мунардин йениккинә сәкриди. Оhо, у растинла қушқа охшаш пәрваз қилип, аста-аста йәргә чүшти.

– Мувәппәқийәт қазандим!

Лонорман һаяҗан билән вақиравәтти. Әтраптики кишиләрму бирдәк барикалла ейтишти. Үзлүксиз өзгәртиш нәтиҗисидә һазир кишиләр парашют билән нәччә миң метр егизликтики һава бошлуғидин чүшәләйдиған болди. Парашют һәрбий ишлар, хәлиқ егилик ишлири вә спорт саһасида қоллинилмақта.

2. Лонорман кичик чеғида немиләрни хиял қилатти? Достлири билән немиләр һәққидә гәплишәтти?
3. Чоң болғанда, у тунҗа парашютни қандақ ясиди? Қайси вақиә уни парашют ясашқа дәвәт қилди?
4. Лонорман өзи кәшип қилған парашютни синақтин қандақ өткүзди?
5. Қайси иш Лонорманниң ишәнчисини ашурди?

Мунар – турхун шәклидики егиз қурулуш.
Җәлип қилмақ – өзигә қаратмақ, тартмақ.
Тәсәввур – көз алдиға можут болмиған шәйиләрниң конкрет обризини ойлап чиқиш.
Орғутмақ – ташмақ, өрлимәк, долқунлимақ.

Арман алға башлайду.

Башлиған ишиңдин қайтма.

Хаталашсаң, түзитиштин уялма.

37

ШӘПИРӘҢ ВӘ РАДАР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Сүзүк кечә асминида икки йоруқ нуқта пәйда болди, барғансири йеқинлашқанда, андин уларниң бири қизил чирақ, йәнә бири йешил чирақ екәнлигини еник көргили болди. Арқидин гүкиригән аваз аңланди. Бу кечидә учуп кетиватқан бир учақ (самолёт) еди.

Учақ қандақ қилип қап-қараңғу кечидә учалайдиғанду? Әслидә, инсанлар шәпирәңдин илһам алған екән.

Шәпирәң кечиси учиду, йәнә техи пәрванә, пашиларни туталайду. У мәйли қандақ учсун, униң бирәр нәрсигә соқулуп кәткинини задила көргили болмайду. Интайин инчикә ток сими болған тәғдирдиму, шәпирәң һошиярлиқ билән өзини униңдин қачуралайду. Әҗәва, униң көзлири шунчилик өткүрдиму? Қап-қараңғу кечидә һәммә нәрсини еник көрәләмдиғанду?

Бу мәсилини айдиңлаштуруш үчүн, 100 нәччә жил илгири алимлар бир тәжрибә ишлигән. Бир өйгә узуниға вә тоғрисиға қилип бирмунчә шойнини тартип, шойниларға нурғун қоңғурақларни есип қойған. Улар шәпирәңниң көзини етип, уни өйдә учарған. Шәпирәң бирнәччә саат учқан, амма бирәр қоңғурақму жириңлимиған, шунчә көп шойнилар болғини билән, у бирәр шойниғиму тегип кәтмигән.

Бир-биригә охшимайдиған үч қетимлиқ тәжрибә шәпирәңниң кечиси учқанда көзигә таянмайдиғанлиғини, ағзи вә қулиғини маслаштуруш арқилиқ йол тапидиғанлиғини испатлап бәргән.

Алимлар қайта-қайта тәтқиқ қилиш арқилиқ ахири шәпирәңниң кечиси учалишиниң сирини ачқан. У учуп кетиватқач, ағзидин бирхил аваз чиқиридекән. Мундақ аваз ультра аваз долқуни, дәп атилидекән. Бу авазни адәмниң қулиғи аңлимайдекән. Ультра аваз долқуни, худди долқун-

дәк, алға қарап илгириләйдекән. Тосалғу җисимларға учриса, қайтип келидекәндә, буни аңлиған шәпирәң дәрһал учуш йөнилишини өзгәртидекән.

Алимлар шәпирәңниң йол издәш усулиға тәхлит қилип, учаққа радар орнатқан. Радар антенниси арқилиқ симсиз электр долқунлирини чиқириду, симсиз электр долқунлири тосалғу җисимларға учриса, қайтип келидудә, экранда намайән болиду. Учқуч алдида тосалғу җисимларниң барйоқлуғини радар экранидин еник көрәләйду. Шуңа учақ кечиси интайин бехәтәр учалайду.

2. Учаққа, йәни самолётқа, радар қандақларчә орнитилған? Буниңда алимлар немигә таянған?
3. Шәпирәңниң қандақ хусусийәтлири бар екән? Шәпирәң тоғрилиқ йәнә немиләрни билисиләр?
4. Мәтиндин алимлар ишлигән тәҗрибә тоғрилиқ йезилған қурларни тепип, тәкрар оқуңлар.
5. Шәпирәң һәққидә *«Дуниятонуш»* пәнидин оқуғанлириңларни ядиңларға чүширип, сөзләп бериңлар.
6. Шәпирәң, учуп кетиветип, қандақ аваз чиқиридекән?
7. *«Ультра аваз»* бирикмисини иш дәптириңларға көчирип йезиңлар.

38

КИЧИК УЧАҚНИҢ ПАЙДИСИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Семәтниң акиси – учқуч. Бирақ униң учиғи кичик. У шуни ойлап, хиял сүрүп олтириду. «Акиси йоған учақта учседи! Күндә телевизорда көрситидиған учақлар қандақ әҗайип! Бир мәмликәттин иккинчи мәмликәткә йолувчи тошуйду. Бәзидә түрлүк еғир жүкләрни, машиниларни чәт әлгә апириду яки чәт әлдин әкелиду».

– Семәт, сән немә ойлаватисән? – деди униң қешиға кәлгән акиси.

– Ака, сән немишкә йоған учақ билән учмайсән?

– Йоған учақлар билән учидиған учқучлар көп. Маңа охшаш кичик учақлар билән учуп, хәлиқ егилигигә ярдәм беридиған адәмләрму керәк. Сән бу кичик учақниң хәлиққә тәккүзидиған пайдисини билмигәнликтин шундақ дәватисәнғу, – деди акиси.

– Мән сениң етизға дора чачидиғиниңни билимән.

– Пәқәт дорила чачимәнму? Униңдин башқа биз қилидиған ишлар нурғун.

Етизлиқни зиянкәшләрдин қоғдашқа, өсүмлүкләргә оғут чечишқа, орман тикиш үчүн дәрәқләр билән чатқалларниң уруғини сепишкә чаққанму, қолайлиқму – мениң учиғим. Булту жаңғалдики өртни дәл вақтида байқап, жаңғални өрттин сақлап қалғанму биз. Өзәң билидиған қойчи бовań қаттиқ ағрип қалғанда, уни ағриқханиға дәрру йәткүзгәнму биз.

Семәт иза тартип, акисидин кәчүрүм сориди. Өзиму учқуч болушни ойлиди. «Икки қетим Қәһриман атиғини алған Талғат Бигелдиновтәк учқуч болармән. Мүмкин, Тоқтар Әвбакиров, Талғат Мусабаев, Айдын Аимбетов охшаш космонавт болармән», – дегән ойни хиялидин өткүзди. Буни сәзгән акиси:

– Сән чоқум арминиңға йетисән. Учқуч болисән. Униң үчүн һазирдин башлап яхши оқуп, чиниқип өс, төзүмлүк, бәрдашлиқ болушқа тәйярлан, – деди.

2. Учақниң қандақ түрлирини билисиләр?
3. Учақниң хәлиқ егилигидики пайдисини ейтип бериңлар.
4. Атақлиқ учқучлар тоғрилиқ немә билисиләр?
5. Семәтниң акиси кичик учақ тоғрилиқ немә деди?

39

Абдукерим Ғәниев

ЧӨЧӘК ӘМӘС, ҺӘҚИҚӘТ

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Лачин кәби чиқти көккә
Вәтән сөйгән баһадирлар.
Өлкимиздә яңрап күлкә,
Тәврәп кәтти тағ-идирлар.

Корабльдин аста чиқип,
Каинатқа сәкрәш қандақ?
У җасарәт илһам берип,
Жүрәкләргә яқти чирақ.

Тәңдиши йоқ мөҗүзә бу,
Чөчәкләрдә ейтилмиған.
Һәтта өткүр әқилгиму
Сир еди бу ечилмиған.

Бу һәқиқәт – чөчәк әмәс,
Адәм нәсли қайил аңа.
Рәқипләрму қилар һәвәс,
Шөһрәт тапқан бизгә мана.

Чақмақ кәби йерип көкни,
Учти улар чөкүп тәргә.
Инсан һәйран йәр-җаһанни
Ләрзигә салған бу әрләргә.

Улар әркин қанат қеқип,
Егиз көкни қучушти чиң.
Адәмзатни зоқ әйлитип,
Космостиму ечишти тиң.

2. Шеир немә һәққидә? *«Лачин кәби чиқти көккә»* дегән мисрани оқуғандин кейин, шеирниң кимләргә беғишланғанлиғини биливелишқа боламду?

3. Шеир мавзуси тоғрилиқ ойлиниңлар. У немишкә *«Чөчәк әмәс, һәқиқәт»* дәп аталған? Мәтингә асаслинип җавап бериңлар.

40

Замандин Пакзат

ТАШҚИ СӘЙЯРӘ АДИМИНИҢ СОҒИСИ

(Һекайә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Кәчқурун барań астидики каравәттә йетип, математика емтиһаниға тәйярлиқ қиливататтим. Математикида анчә яхши болмиғачқа, бу дәрискә қизиқматтим. Баһалиримму анчә яхши әмәс еди. Буниңдин ата-анам бәкла әнсирәтти. Дайим: «Математикини яхши билмисәң, кейин тәбиәткә аит пәнләрни егилишиң техиму тәс болиду. Һәтта өзәң қизиқидиған юлтузларниң, компьютерниң сириниму биләлмәй қалисән...», – дейишип, бешимни ағритатти. «Һәй, мәктәптә немини халиса, шунила оқутса, немә дегән яхши еди!..» Бири «қара!» дегәндәк қилип қалди. Бешимни көтәрсәм, алдимда беши йоған, гәвдиси кичик, бойи мәнчиликла адәмсиман бир мәхлуқ турупту. Мән вақиравәтмәкчи болдиму, лекин авазимни чиқиралмидим.

– Қорқмаң, мән ташқи сәйяридин кәлдим, – деди у маңа қолини сунуп. Мән ихтиярсиз униңға қол узитип, униң билән қол елиштим. Шу чағдила мән униң фантастикилиқ кинолардики ташқи сәйярә адәмлиригә охшап кетидиғанлиғини билдим.

– Сиз мән билән биллә берип, бизниң сәйярини зиярәт қилип келишни халамсиз? – деди у сәл-пәл күлүмсирәп. Мән әнди байиқи чөчүшләрдин халис болуп, тәмкинлишип қалдим.

– Бәк халаттим, бирақ, – дедим иккилинип, – бирнәччә ай йоқилип кәтсәм, ата-анам қандақ болуп кетиду, улардин сорисам, рухсәт бәрмәслиги мүмкин.

– Йоғуси, биз пәқәт икки саатла вақтиңизни алимиз. Пәқәт «Саман йоли» системисидики бир юлтузға баримиз, жирақ әмәс.

Бу гәпни аңлап, униң тәкливигә қошулдум. Униңға әгишип, неридики орман ичигә қонған учар тәхсә ичигә кирдим. Қарисам, кичикла көрүнгән учар тәхсиниң ичи әҗайип кән екән. Он нәччә ташқи сәйярә адими мурәккәп хәритиләр валилдап турған экранларға қариғиничә, өз ишлири билән мәшғул болуветипту. Аңғичә учар тәхсә учқандәк қилди. Мән деризидин сиртқа қарисам, Йәр шари көкүч пақирап турупту. Бирнәччә секунд өтмәйла, Қуяшни айлинип жүргән тоққуз чоң сәйярә көрүнди. Андин Қуяш кичикләшкә башлиди. Андин сансиз юлтузлар...

Йерим саатчә вақиттин кейин, учар тәхсә бир йәргә қонғандәк қилди.

Биз учар тәхсидин чүштуқ. Пah, җahан йоп-йоруқ. Асманда сансиз җисимлар үзүп жүргән.

Мән мени тәклип қилған ташқи сәйярә адиминиң йетәклиши билән уларниң йәр астидики шәhәрлирини, бошлуқтики шәhәрлирини зиярәт қилдим. Бәзи ғәлитә әhваллар билән тонуштум. Улар нәччә миң яшқичә яшайдекән. Тамақ орнида ушшақ почақтәк бирнәрсә йәйдекән, бир талла йесә, нәччә күнгичә қосиғи ачмайдекән. Биз учақта йүз жил учуп баридиған җайға бирнәччә минуттила баралайдекән. Һәрқандақ жирақтики адәм билән җайида туруп көрүшәләйдекән, сөзлишәләйдекән. Бир Қуяш шәриққә патса, йәнә бир Қуяш ғәриптин чиқидекән. Адәмләрниң hәммиси солхайкән.

Мән бу мәҗүзиләргә hәйран болдум, уларға задила әқлим йәтмиди. Сораверәй десәм, чүшәндүрсә, чүшинәлмәй қелишимдин әнсиридим.

– План-режимиз бойичә сизни мошунчиликла айландурай, – деди мениң йетәкчим.

Вақитму тошуп қалғачқа, йәнә бирдәм ойниғум болсиму, униң сөзигә қошулдум.

– Бизниң сизгә бир ehтияҗимиз бар, ярдәм қиламсиз? – деди у маңа тазим қилип туруп.

– Дәвериң, мениң қолумдин кәлсә, чоқум орунлаймән, – дедим хуш болуп.

– Сиз бизгә бир тал чечиңизни қалдуруп кәтсиңиз. Бу бизниң Йәр шарлиқлар билән болған алақимизниң гувачиси болуп қалсун. Миң жилдин кейинму, бу чач арқилиқ сизниң әвладиңизни тапалаймиз. Аңғичә Йәр шарлиқларму өзлири ясиған учар тәхсә билән бизни йоқлап келиши мүмкин.

– Bah, ундақ болса, бәкму яхши болатти, – дедим мән вә бир тал чечимни жулуп, униңға бәрдим.

– Рәхмәт, әнди сиз өзиңизгә керәклик бирәр нәрсә сораң. Биз сизгә шуни соға қилайли.

Бу гәп билән тәң, мән әтики математика емтиһанини ядимға алдим вә:

– Емтиһанимға ярдәм қилалайдиған бирәр нәрсә бәрсәңлар, – дедим.

У йенидин бир тал қәләмни чиқирип, маңа бәрди, андин қәләмниң кнопкисини бесип күтүп турсамла, мәсилиләрниң жәвавини тоғра йезип чиқидиғанлиғини чүшәндүрүп қойди.

Биз Йәр шариға қайтип кәлдуқ. Ташқи сәйярә адәмлири мән билән хошлишип, бирдәмдила көздин жүтти.

Әтиси мән емтиһанни бирдәмдила беривәттим. Синипдашлирим маңа әҗәплинип қарашти.

Математика емтиһанида мәктәп бойичә биринчи болуп тәғдирләндим. Тәғдирнамини елип, өйгә қарап чаптим. Янчуғумдики хисләтлик қәләмни пат-пат силап қойимән. Атаанам һәм һәйран, һәм хошал болушти. Уларму мени әң йеңи, заманивий оюнчуқ билән мукапатлайдиғанлиғини билдүрүшти.

Мән бу хушхәвәрни бовам, момамларға ейтип, улардинму мукапат елиш нийитидә, уларниңкигә қарап чаптим. Орман яқилап кетиватсам, һелиқи ташқи сәйярә адими учар тәхсигә қарап кетиветипту. Мән жүгрәп берип, униңға салам бәрдим. Бирақ у маңа қарапму қоймай: «Йәр шарлиқлар мошундақ тәйяртап болса, миң жилда әмәс, он миң жилдиму ташқи сәйяриләргә баралмайду» дедидә, учар тәхсигә чиқип, учуп кәтти. Қулиғим түвидә «тәйяртап!..», «тәйяртап!..» дегән сада қайта-қайта яңрап кәтти... Шу чағда бири мени иштәргәндәк

қилди. Мән теги йоқ һаңға жиқилдим. «Ah!» .. көзүмни ачсам, йенимда апам турупту. Әслидә бу чүшүм екән.

– Шөһрәт, уйқуң кәлгән болса, өйгә кирип ухла, – деди апам бешимни силап.

Бу гәп маңа хуш яқти. Бирақ шу чағда «тәйяртап!» дегән гәп қулиғимға киргәндәк болдидә:

– Яқ, апа, мән йәнә дәрис тәкрарлаймән, – дедим. Апам маңа қарап күлүмсириди.

2. Кәчқурун қандақ вақиә йүз бәрди? Һекайә қәһримани – Шөһрәтниң авази немишкә чиқмай қалди?

3. «Чақирилмиған меһман» билән Шөһрәтниң арисида немә тоғрилиқ гәп болди?

4. Учар тәхсә қандақ екән? Улар нәччә вақитта мәнзилгә йетип барди?

5. Һекайә қәһримани барған йеридә немиләр билән тонушти? Шөһрәтни немиләр һәйран қалдурди?

6. Шөһрәткә башқа сәйяриликләр немә соға қилди?

7. Әтиси қандақ вақиә йүз бәрди? Шөһрәтниң синипдашлири билән ата-аниси немигә әҗәпләнди?

8. Ташқи сәйярә адими немишкә Шөһрәтниң салимини алмиди? Униң *«Йәр шарлиқлар ... тәйяртап»* дегинини қандақ чүшинисиләр?

9. Ташқи сәйярә адиминиң қайси сөзи Шөһрәткә қаттиқ тәсир қилди? Қандақ ойлайсиләр, Шөһрәт әнди математика пәнини яхши оқамду?

10. Мәтинниң иҗадийәтниң қайси түригә ятидиғанлиғини еniқлаңлар.

11. Вақиәси мошу һекайигә охшайдиған өзәңлар билидиған әсәрләр тоғрилиқ сөзләп бериңлар.

12. Һекайидин ташқи сәйярә адими вә учар тәхсә тәсвирләнгән йәрләрни тепип оқуңлар.

13. Мәтингә тайинип, ташқи сәйярә адәмлириниң турмуши, йемәк-ичмиги тоғрилиқ тәпсилий сөзләп бериңлар.

Мәхлуқ – адәм вә пүтүн жаниварларниң умумий нами.
Халис – бетәрәп, һәммигә бирхил нәзәр билән қараш.
Фәлитә – әҗайип, өзгичә, башқичә.
Еһтияж – муһтаж, тәләп, зөрүрийәт.

41

ҚУЯШ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Ривайәтчиләр шундақ ейтишидуки, қедимқи заманда асманда он Қуяш болған екән. Уларниң һәддидин артуқ қиздуруши билән, йәрдә бир тал гияму үнмәйдекән. Адәмләр иссиққа чидалмай, оқя етишқа уста бир мәргәнни тепип, тоққуз Қуяшни етип чүшириветип, бир Қуяшнила қалдуруп қоюпту. Шуниң билән, йәр йүзиму һәддидин артуқ иссип кәтмәйдиған бопту.

Әмәлиятта Қуяш биздин 15 миллион километр жирақлиқта туриду. Әгәр Қуяшқа чиқмақчи болуп, кечә-күндүз пиядә маңидиған болсақ, 3500 жил вақит кетиду, учақ (самолёт) билән 20 нәччә жил учушқа тоғра келиду. Қуяш биздин шунчә жирақ турса, уни оқя билән қандақму етип чүшәргили болсун, һә?

Қаримаққа, Қуяш бизгә унчивала чоң көрүнмәйду, әмәлиятта у ғайәт зор шар болуп, 1 миллион 300 миң Йәр шари аран бир Қуяшқа тәң келиду. Қуяш Йәр шаридин бәк жирақта болғанлиғи үчүн, бизгә легәнчиликла көрүниду.

Қуяш – нур вә иссиқлиқ тарқиталайдиған от шар. Қуяшниң температуриси наһайити жуқури, сиртқи йүзиниң температуриси 6000 цельсия градус болуп, полат-төмүрләр униңға тәккән һаман, газға айлинип кетиду. Мәлчәргә қариғанда, Қуяш мәркизиниң температуриси сиртқи йүзиниң температурисиға қариғанда 3000 һәссә жуқури екән.

Гәрчә, Қуяш биздин наһайити жирақта болсиму, биз билән болған мунасивити интайин қоюқ. Қуяш болғачқила, Йәр шаридики зираәтләр вә дәл-дәрәқләр бих уруп, йопурмақ чиқирип, чечәкләп, мевә берәләйду. Қушлар, һайванлар, қурут-қоңғузлар, белиқлар һаят кәчүрәләйду, көпийәләйду. Навада Қуяш болмиса, Йәр шарида өсүмлүкләрму, һайванларму, шуниңдәк инсанларму болматти, биз йәйдиған ашлиқ,

көктат, мевә-чевә, гөшләр, кийишкә керәклик пахта, кәндир, жуң вә ипәкләр, иссинишқа ишлитидиған йеқилғуларниң һәммиси Қуяш билән зич мунасивәтлик. Қаримаққа, йәр астида көмүлүп ятқан көмүрниң Қуяш билән мунасивити йоқтәк турғини билән, уму Қуяштин айрилса, көмүр болуп шәкиллинәлмәйду. Чүнки көмүр өсүмлүкләрниң жирақ қедимқи дәвирдә йәр қатлими астиға көмүлүп қелишидин пәйда болған.

Қуяш қиздурған чағда, йәр үстидики сулар иссиқлиқни қобул қилип, һорға айлиниду. Һор соққа учриғанда, сансизлиған ушшақ су тамчилириға өзгирип қетишип, һавада ләйләп, булутқа айлиниду. Булут қатлимидики су тамчилири жиғилғансири көпийип, ямғур яки қар болуп, йәргә чүшиду.

Қуяш йәр йүзини қиздурғанда, бәзи тәвәләрниң қобул қилидиған иссиқлиғи көп болғачқа, һаваси иссиғирақ болиду, бәзи тәвәләрниң қобул қилиш иссиқлиғи аз болғачқа, һаваси соғирақ болиду. Һаваниң иссиқ-соғ болуши һава еқимини пәйда қилиду. Буниң билән шамал һасил болиду.

Қуяш бактерияләрни өлтүрүш иқтидариға егә. Биз униңдин пайдилинип, ағриқниң (кесәлликниң) алдини алалаймиз вә ағриқларни давалалаймиз.

Йәр шаридики йоруқлуқ вә иссиқлиқни Қуяш йәткүзүп бәргән. Әгәр Қуяш болмиған болса, Йәр шариниң һәммила йери қараңғу зулмәт, һәммила йери қәһритан соғ болған болатти. Йәнә шамал, қар, ямғур, шәбнәмму болмиған болатти, гүл-гия, дәл-дәрәқ, учар-қанат вә һайванларму болмиған болатти, тәбиийки, адәмләрму болмиған болатти. Бир еғиз сөз билән ейтқанда, Қуяш болмиса, бизниң бу сөйүмлүк гөзәл дуния – алимимизму болмиған болатти.

2. Ривайәттә ейтилғандәк, бурун асманда растла он Қуяш болғанму? Қандақ ойлайсиләр?

3. Қуяш биздин қанчилик жирақлиқта туриду? Бу тоғрилиқ мәтиндә немә дейилгән?

4. Қуяшниң чоңлуғи қанчилик? У немишкә бизгә *«легәнчиликла»* көрүниду?

5. Қуяшниң сиртқи йүзиниң температуриси қанчә градус? Мәркизиниң температурисичу?

6. Қуяшниң қандақ пайдиси бар? Тәбиәттики нәрсиләрниң – ашлиқ, мевә-чевә, пахта, кәндир, отун, көмүр вә башқиларниң – Қуяш билән мунасивити қандақ?

7. Қуяш болмиған болса, Йәр шари қандақ һаләттә болатти?

8. Мәтиндин Қуяшниң адәмләр билән болған мунасивити тоғрилиқ йезилған қурларни тепип, тәкрар оқуңлар.

9. Мәтингә асаслинип, Қуяшниң инсанлар билән тәбиәттики роли һәққидә сөзләп бериңлар.

10. Төвәндики тапшуруқларниң жаваплирини қошумчә мәнбәләрдин издәңлар.

42 ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДУҚ?

1. Бәләктики мәтинләрниң – шеир, һекайиләрниң – умумий мавзуси немидин ибарәт?

2. Каинатни өзләштүрүш қачан башланди? Лайка каинатқа учқан кемә қандақ аталди?

3. 1961-жили 12-апрельда қандақ вақиә йүз бәрди? Ю. А. Гагарин дегән ким?

4. Елимиз каинатчилирини атаңлар. Улар қачан каинатқа учти?

5. Оқуған мәтинлириңлар асасида каинатчиларниң каинаттики турмуши һәққидә сөзләп бериңлар.

6. Лонорман парашютни қандақ кәшип қилди?

7. Радарниң вужутқа келишидә немә асаслиқ роль ойниди?

8. *«Ташқи сәйярә адими»* дегән сөз бирикмисини рус тилиға тәржимә қилип көрүңлар.

9. Силәр учар тәхсини қандақ тәсәввур қилисиләр?

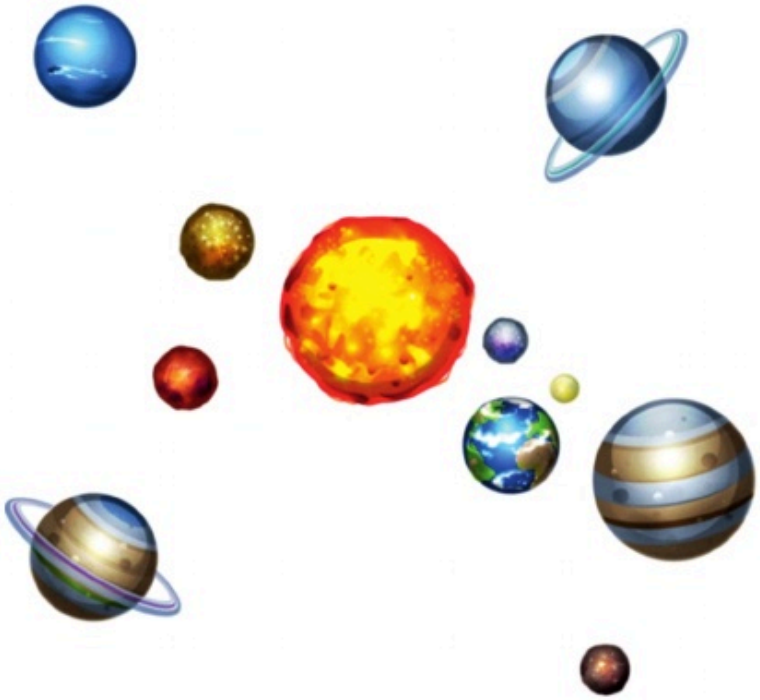

БИЗНИҢ ЛАЙИҺӘ

КАИНАТҚА СӘЯҺӘТ

1-топ – «Инсанийәт каинатни қандақ өзләштүриду?»
4-топ – «Қазақстанлиқ каинатчилар»
3-топ – «Күн биздин жирақму?»
4-топ – «Немишкә учақ учиду?»

VIII. КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯҺӘТ

Тонушимиз:

- келәчәк тоғрилиқ мәтинләр билән;

Үгинимиз:

- берилгән мәтинләр асасида келәчәктә вуҗутқа келидиған йеңи кәшпиятлар һәққидә;

Үгинишкә тиришимиз:

- һәрхил стратегияләрниң ярдими билән мәтин мәзмунини әтраплиқ өзләштүрүшни;
- әсәр қәһриманлирини тәрипләшни, уларға хас хусусийәтләрни айдиңлаштурушни.

43

ЗОР ӨЗГИРИШЛӘР БОЛҒАН ӘСИР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

20-әсир инсанийәт тарихида зор өзгиришләр болған әсир һесаплиниду.

Бу өзгиришләрни ким қилди? Әлвәттә, адәмләр қилди. Немигә тайинип өзгириш қилди? Һазирқи заман пән-техникисиға таянди. Бу йүз жилда инсанлар һазирқи заман пән-техникисидин пайдилинип, һәқиқәтәнму, чоң байқаш вә кәшпиятларға егә болди. Дәл мошу байқаш вә кәшпиятлар адәмләрниң турмушини зор дәриҗидә өзгәртивәтти. Өзгириш дәриҗиси инсанийәт тарихидики миллион жиллиқ өзгиришниң жиғиндисидин ешип кәтти.

Инсанийәт миллион жиллиқ тарихида тәбиәткә тайинидиған териқчилиқ җәмийитидә яшап кәлди. У чағларда электр чириғиму йоқ, телевизорму йоқ, радиому йоқ, машиниму йоқ еди. Кишиләр әпсанә-чөчәкләрдики наһайити жирақта туруп «көрәләйдиған», «аңлалайдиған» вә асманда пәрваз қилалайдиған әвлияларға өзиниң гөзәл арзулирини бағлап кәлгәнди. Йеқинқи йүз жилда шунчә көп хиялларниң реаллиққа айлинишини әҗдатлиримиз пәрәз қилипму бақмиған болғеди.

20-әсирдә инсанийәт Ай шариға чиқти, чоңқур деңизға шуңғуди. Асмандики җисимларни күзәтти. Атом ядроси дуниясиниң сирлири үстидә издәнди. 20-әсирдә телевизор, программилиқ телефон, Интернет тори, самолёт, жуқури сүрәтлик поезд вә башқилар кәшип қилинди. Бүгүнки кишиләр турмушидики һәзүр-һалавәт вә қолайлиқларни өткәнки хан, ақсүйәкләр ойлашқиму жүрәт қилалматти. Илим-пән инсанларниң мәнивий турмушини өзгәртиватиду, шундақла инсанларниң маддий турмушиму үзлүксиз өзгириватиду.

Илим-пән кишиләргә өткәнки һәрқандақ вақиттикидин гөзәл турмуш яритип бериватиду. Йеңи әсирдә һазирқи заман пән-техникиси кәйни-кәйнидин мөҗүзиләрни яритип, турмушумизни үзлүксиз яхшилайдиғанлиғи шүбһисиз.

2. Биз немишкә 20-әсирни инсанийәт тарихида зор өзгиришләр болған әсир дәймиз? Адәмләр бу әсирдә қандақ йеңилиқларни, кәшпиятларни яратти?

3. Өткән йүз жил ичидә йүз бәргән йеңилиқларни ким қилди? Немигә тайинип қилди?

4. 20-әсирдә кәшип қилинған йеңилиқларни бир-бирләп атаңлар. Бу йеңилиқларниң кишиләр турмушини қандақ өзгәрткәнлиги тоғрилиқ сөзләп бериңлар.

Кәшпият – тәкшүрүш, илмий тәтқиқат нәтижисидә барлиққа кәлгән нәрсә.

Пәрваз – учуш, асманға көтирилиш.

Әвлия – әҗайип карамәткә егә, мөҗүзә яриталайдиған муқәддәс адәм.

Һөзүр-һалавәт – раһәт, парағәт, ләззәт, арам.

Жүрәт қилиш – ғәйрәт, жасарәт.

44

АДИЛЖАННИҢ ЧҮШИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Адилжан орнидин сәһәр турди. У чүштин бурун саат онда 21-әсирдики әң йеңи аләм кемисигә олтирип, йолға чиқмақчи еди. У Ай шарида яшаватқан туққанлирини йоқлап өтүшниму көңлигә пүккәнди.

«Аләм кемисиниң учушиға йәнә йерим саат бар екән, немә қилсам болар?» Адилжан бирдәм ойлинип қалди, андин экранлиқ телефонини елип, Ай шаридики момиси билән сөзләшмәкчи болди.

Момиси телефон экранида пәйда болди.

– Әссаламу әләйкүм, мома, яхши турдиңизму? Мома, икки сааттин кейин қешиңизға баримән, – деди Адилжан.

Момиси:

– Вай-вуй, неманчә чапсан? – дәвәтти.

– Әлвәттә, – деди Адилҗан, – мениң олтарғиним йеңи типтики аләм кемиси! Мома, аңлишимчә, Ай шаридики тәтқиқатчи-алимлар һавани булғимайдиған Қуяш энергияси машинисини ясаптиғу. Бу машина базарда барму? – дәп сориди.

– Адилҗан, алғуң бармеди? – деди момиси күлүп, – һәммә сода сарайлирида бар!

– Хош, мома, сәл туруп көрүшәйли! – деди Адилҗан, андин алиқан компьютерини ачти. У компьютер арқилиқ Ай шаридики әң чоң сода мәркизигә кирди. «Мән Қуяш энергияси машинисидин бирни сетивалмақчедим, чүштин кейин саат иккидә алғили баримән...»

«Қәдирлик сәяһәтчиләр, аләм кемимиз учмақчи, бехәтәрлик тасмисини бағлавелиңлар!» Аләм кемиси «Ваң» қилип бошлуққа көтирилди. Бу чағда Адилҗан бехәтәрлик тасмисини техи бағлап үлгәрмигәнди. Шуңа орнидин сирилип чүшүп кәтти.

«Вай җан!» – дәп вақиравәтти Адилҗан. У көзини ечип, әтрапиға һәйранлиқ билән қариди, андин: «чүшүмкәндә!» деди.

2. Адилҗан олтарған кемә қандақ атилиду? Бу тоғрилиқ мәтиндә немә дейилгән?

3. Адилҗанниң момиси қәйәрдә туридекән? У момиси билән немиләр һәққидә сөзләшти?

4. *«Қуяш энергияси машиниси»* дегәнни қандақ чүшинисиләр? Силәр мошундақ машинини көрдүңларму?

5. Қандақ ойлайсиләр, инсанийәт 20-әсирдә немиләрни кәшип қилди?

6. Мәтингә башқа мавзу қоюп көрүңлар.

7. Учар тәхсини қандақ тәсәввур қилисиләр? Рәсимини сизиңлар. *«Галереягә сәяһәт»* усули арқилиқ савақдашлириңларниң сизған рәсимлиригә өз пикриңларни йезип, стикерларға чаплаңлар.

45

УЧАЛАЙДИҒАН ДИНОЗАВР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Динозаврниң гепи чиқса, кишиләр һемишәм вәһший яки калампай динозаврларни ядиға кәлтүриду; қушлар тилға елинса, каллимизда тәбиийла чәбдәс кәптәр яки чирайлиқ тоз пәйда болиду. Қаримаққа, бу иккисиниң қилчә мунасивити йоқтәк билиниду. Бирақ йеқинқи жиллардин буян байқалған, нурғун ташқа айланған жисимлар мундақ бир әһвални көрситип бәрди: оттура һаятлиқ эрасида динозаврлар наһайити узақ өзгириш жәриянини баштин кәчүрүп, ахир учидиған қушларға айланған.

19-әсирдә инглиз алими Хоксилей динозаврлар билән қушларниң сүйәк қурулмисида нурғун охшашлиқларниң барлиғини байқиған. Алимлар көплигән динозавр вә қушларниң қаш қатмилирини тәтқиқ қилғандин кейин, қушларниң динозаврлар билән туққанчилиқ мунасивити болупла қалмай, бәлки бирхил кичик динозаврниң әвлади болуши еһтималлиғини оттуриға қойди. Бу қиясқа асасланғанда, қушлар билән туққанчилиқ мунасивити болған динозаврларниң пәйлири болуши керәк, бирақ бу чағда буниңға мунасивәтлик таш қатмиси техи тепилмиғанди. 20-әсирниң ахирлирида хитай алимлири Лйавниң өлкисиниң ғәрбидә пәйлириниң изналири сақланған ташқа айланған динозавр жисмини тапти. Бу иш пүтүн дуниядики тәтқиқатчиларни қаттиқ хошал қиливәтти. Лйавниң ғәрбидики бу байқаш динозаврниң узун қанатлири болғанлиғини испатлап, қедимий жанлиқлар алиминиң рәсимләр топлимиға йеңи түс киргүзди.

Динозавр қандақ учалайдиған болған? Биз вақит чәклимисидин һалқип өтүп, оттура һаятлиқ эрасидики йәр шарини зиярәт қилип, бу өзгиришниң жәриянини көрүп бақайли.

Йәр шаридики тунҗа динозаврлар буниңдин 230 миллион жил илгири пәйда болған. Улар иштчилик чоңлуқта болуп,

худди төгиқушқа охшаш, икки арқа пути билән дәссәп турат-ти. Нәччә 10 миллион жиллардин кейин, уларниң әвлатли-ри көпийип, һәрхил шәкилләрдики катта җәмәткә айланған: бәзи динозаврлар өзлириниң әждатлири охшаш икки путлап учқандәк жүгрәтти, йәнә бәзилири төрт путлап маңидиған болған. Бәзи динозаврлар узунлуғи нәччә он метр, еғирлиғи нәччә он тонна кәлсә, йәнә бәзилириниң чуғи кичик, еғир-лиғи бирқанчә килограммғиму йәтмәтти. Бәзи динозаврлар бәкла вәһши болуп, башқа һайванларни ялмап жутидиған болса, бәзи динозаврлар мулайим, омақ болуп, өсүмлүкләрни озуқлуқ қилатти. Уларниң арисида бәзи гөшхор динозаврлар-ниң бәдини тәдриҗий кичикләп, барғансири қушларға охшап қалған, йәни сүйигиниң ичи каваклишип, тени йеникләшкән, мейиси йоғанлап, һәрикити чаққанлашқан. Алди путлири узи-рип, қушлар қанат қаққандәк аваз чиқиралайдиған болған. Уларниң бәдинидә чирайлиқ пәйләр өсүп, тәңгичиләр яки қасириқлар йоқалған. Уларниң бәзи хиллири күшәндилири-дин өзлирини қачуруш яки йемәклик издәш үчүн дәрәқ шах-лириға йөткилип, һаят кәчүридиған болған. Дәл-дәрәкләрни макан тутқан бу динозаврлар дәрәктин-дәрәккә сәкрәп, пәскә қонуп жүрүп, бара-бара пәскә ләйләп учуш иқтидарини йе-тилдүргән вә, ахир, мустәқил учалайдиған болған. Лекин бәзи алимлар учуш һәргиз дәрәқни макан тутуп яшаш жәриянида башланған әмәс, дәп қарайду. Қандақ болушидин қәтъий нәзәр, адәмдә мундақ бир ой пәйда болмай қалмайду: әслидә учушни билмәйдиған динозаврлар ахир тәбиәтниң әркиси болған қушларға өзгирип учупту, шуниңдин тартип йеңи бир һаятлиқ зимини ечилипту.

100 миллион жиллар илгири бирхил қанатлиқ динозавр-лар өзиниң түрдашлиридин айрилип, учуп, бүгүнки қушлар җәмәтигә өзгәргән. Алимлар бу тарихий тәрәққият мусапи-сигә әһмийәт берилишини үмүт қилмақта. Техиму көп, техи-му мукәммәл ташқа айланған җисимларниң тепилиши билән, уларниң арзуси тәдриҗий әмәлгә ашмақта.

2. Динозаврлар қандақ учалайдиған болған? Мәтингә асаслинип, тәпсилий җавап бериңлар.

3. Мәтинниң өзәңларға қизиқарлиқ йәрлирини ейтип бериңлар.

4. *«Соал түзүшни үгинәйли».* Биринчи топтики сөзләр билән иккинчи топтики сөзләрни лайиқлаштуруп, бирнәччә соал түзүңлар.

• Динозаврлар • Алимлар • Адәмләр	• немишкә? • қандақ? • силәр қандақ ойлайсиләр? • келишәмсиләр? • көз алдиңларға кәлтүрүңлар, әгәр...?

5. Қошумчә мәнбәләрдин динозаврларға мунасивәтлик мәлуматларни оқуңлар.

Гөшхор – гөш билән озуқлинидиған.
Тәдриҗий – аста-аста, пәйдин-пәй.
Күшәндә – зияндаш, дүшмән.

46

ИНСАНЛАРНИҢ УСТАЗИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Инсанлар қедимдин тартип көк асманда қушлардәк учушни арзу қилип кәлгән. Алимлар қушларниң учуш қанунийитини чоқур үгинип, ахир 1903-жили учақни кәшип қилди. 20 – 30 жилдин кейин, учуш сүрәтитиниң үзлүксиз ешишиға әгишип, шиддәтлик титрәш сәвәвидин қанити сунуп кетип, учақ пачақлишиш, адәм өлүштәк ечинишлиқ әһваллар йүз берип турди. Көп жиллардин кейин, инсанлар мундақ һадисидин сақлинишниң усулини тапти. Әмәлиятта жиңналғуч бу мәсилини хелила бурун һәл қилип болған екән. Жиңналғуч қанитиниң ахирқи учида еғирирақ бир парчә қелин дағ болуп, мана бу дағ униң қанитиниң силкиништин сақлинишидики асасий нәрсә екән.

Һазир алимлар чивин, паша, һәсәл һәриси қатарлиқларниң учуш һалитигә диққәт қилип, хилму-хил иқтидарға егә учақларни тәтқиқ қилип, ясимақта.

Кәптәрниң көзи һәрхил һәрикәткә алаһидә тез инкас

қайтуралайду. Көзиниң бу алаһидилигигә тайинип, кәптәр қанчилик жираққа кәтсиму, угисини тепип келәләйду. Алимлар кәптәрниң көзиниң алаһидилигигә асасән «электронлуқ кәптәр көзини» кәшип қилди. Буни күзитиш радари орнида ишлитишкә болиду.

Бүркүт көзиниң мәркизий қисми ойман болиду. Нур сәзгүчлүги адәмниң көзиниңкидин бәш-алтә һәссә жуқури. Шуңа у егиз бошлуқта турупму нишанни тез, еник байқалайду. Бүркүт көзиниң бу алаһидилигигә тәхлит қилип ясалған «электронлуқ бүркүт көзи» башқурулидиған бомба һәрбий учақларға бәкитилиду һәм тезликтә нишанни тепип, зәрбә берәләйду вә разведка қилалайду.

Илгири деңизда қатнайдиған кемиләрниң алди тәрипи учлуқ болсиму, тез һайдашқа болматти. Жумилақ чоң башлиқ китлар болса, дайим кемиләрниң алдиға асанла өтүп кетәтти. Бу немә сәвәптин? Алимлар китни тәпсилий тәтқиқ қилип, униң сиртқи шәклидә бир хил «сүйүр шәкилниң» барлиғини, «сүйүр шәкил» суда учрайдиған қаршилиқ күчиниң интайин кичик болидиғанлиғини байқиди. Кейин инженерлар кемини лайиһилигәндә, китниң шәклигә тәхлит қилип, кеминиң үзүш тезлигини зор дәриҗидә жуқури көтәрди.

Алимлар кәшпиятта, иҗат қилишта жиңналғуч, кит, бүркүт қатарлиқлардин илһам алған. Җанлиқлар, һәқиқәтән, инсанларниң яхши устази!

2. Учақ қачан вә қәйәрдә кәшип қилинди? Дәсләпки учақларниң қанатлири немишкә сунуп кәтти?
3. Алимлар учақ һалакәтлирини болғузмашниң амалини қандақ тапти? Улар буниңда немигә таянди?
4. Кәптәрниң көзи қандақ алаһидиликләргә егә екән? *«Электронлуқ кәптәр көзи»* неминиң асасида кәшип қилинипту?
5. Бүркүтниң көзи қандақ болидекән? Униң көзи асасида немә ясилипту? Биз немишкә җанлиқларни инсанларниң устази дәймиз?
6. Кемиләрниң тез үзүшидә китларниң роли қандақ болған? Алимлар буниңда немигә таянған?

Шиддәтлик – қаттиқ, кәскин, күчлүк.
Иқтидар – күч-қудрәт, зеһний күч.
Инкас қайтурмақ – җавап қайтурмақ.

47

МЕВИЛИК БАҒ МАШИНА АДИМИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Күз кәлди, бағвәнләр бир яқтин хошал болушса, бир яқтин ғәм қилишатти. Чүнки мевиләрдин мол hосул елиш уларни хошал қилғини билән, уларниң қилишқа тегишлик ишлириму бәк көп еди. Мевиләрни үзүш керәк. Бундақ болғанда, улар растла үлгирәлмәй қалатти.

Силәр «машина адәм ярдәмләшсә болидиғу», – дәп ойлайдиғансиләр. Тоғра, hазир деханчилиқ ишлирини қилалайдиған машина адәмләр бар. Улар пишқан мевиләрни үзүп, қәғәз ящикләргә рәтлик қачилап, бәлгүләнгән орунға апиралайду.

Бу машина адәмләр әқиллиқ, улар, hәқиқәтән, деханларниң яхши қол-қанити. Лекин бағвәнләр анчә рази әмәс. Чүнки ток болмай қалса, бу машина адәмләр «иш ташлайду». Мевилик бағ шунчә чоң, hәммила йеридә мевилик дәрәқләр бар. Машина адәмни узақтин-узақ ток сими билән сөрәп жүргили болмайдудә!

«Батарейка ишләтсә болидиғу», – дәп ойлайдиғансиләр. Ундақ болғанда, дайим батарейка алмаштурушқа тоғра келиду. Чүнки батарейкиниң токи асан түгәп қалиду. Ток болмиса, машина адәм «ачлиқтин жиқилип чүшиду». Бағвәнләр қоюқ мевилик дәрәқләр арисидин «жиқилип чүшкән» мундақ машина адәмләрни бирму-бир издәп жүрсә, бу бәк аваричилиқ әмәсму?!

Машина адәмни өзигә-өзи ток қачилайдиған қилғили боларму? Алимлар мошундақ машина адәмни тәтқиқ қилмақта. Бу машина адәм йәргә чүшүп қалған мевиләрни «йесила», өз ишини давамлаштуриверидекән. Бу машина адәмниң қосиғиға алаhидә ишләнгән батарейкини қачилап қойса, йегән мевилирини қәнткә, қәнтни токқа айландуралайдекән. Жиғим-терим

пәслидә, бу машина адәмләр йәргә чүшкән мевиләрни терип «йәп», тохтимай ишләвериде кән.

Мевә «йәйдиған» мундақ машина адәм мәйданға кәлсә, бағвәнләрниң қоли хелә бошап қалиду. Улар ишханида олтирип, машина адәмләргә буйруқ бәрсила болиду. Әгәр машина адәмләр өзлириниң «қосақ тоқлишиға» йәрдики мевиләрниң йәтмигәнлигини ейтса, егиси дәрһал уларға шахтики мевиләрни «йейишкә» болидиғанлиғиға рухсәт бәрсила болиду.

2. Күз кәлгәндә, бағвәнләр немишкә һәм хошал болуп, һәм ғәм қилишатти? Мәтиндә бу тоғрилиқ немә дейилгән?
3. *«Машина адәмләр»* қандақ ишларни атқуралайдекән?
4. *«Машина адәмләрдин»* бағвәнләр немишкә анчә рази әмәс? *«Иш ташлайду»* дегәнни қандақ чүшинисиләр?
5. Мәтиндики *«Ачлиқтин жиқилип чүшиду»* дегән жүмлини башқичә ейтип көрүңлар.
6. Алимлар бағвәнләрниң ишини йениклитиш үчүн немә ишларни қиливатиду?
7. Қандақ ойлайсиләр, бүгүнки күндә мошундақ *«машина адәмләр»* барму? Силәр шундақ *«машина адәмләрни»* учраттиңларму?

48

ӘҖАЙИП ИНТЕРНЕТ ТОРИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Биз дайим кишиләрниң «торға кириш», «торға чиқиш» тоғрилиқ қилған параңлирини аңлап жүримиз. Силәр улар дәватқан «торниң» немә екәнлигини биләмсиләр?

Әмәлиятта бу хил «тор» адәттики тор әмәс, бәлки Интернет тори. Тәсәввур қилип беқиңлар, мабада наһайити чоң бир өмчүк «чоң тор» тоқуп, Йәр шарини қатму-қат оравалса қандақ болар?! Интернет тори дәл шу Йәр шарини оравалған мошу «чоң торға» охшайду. Амма бу тор сансиз жиплар арқилиқ миллионлиған компьютерларни бир-биригә туташтуруп туриду. Бу «жипларниң» бәзилири көргили болидиған электр ка-

бели, нур кабель, йәнә бирлири көргили болмайдиған электр долқунлиридин ибарәт. Бу «жипларда» йезиқ, сүрәт, авазлар тез сүръәттә «еқип», секунд ичидә дунияниң һәрқайси җайлиридики компьютерларға йетип бариду. Ейтайлуқ, биз салам хәтни компьютердин Австралияниң Сидней шәһиригә йоллисақ, бирнәччә секундтила қарши тәрәп тапшурувалалайду. Бу адәттики почта йолланмилириға қариғанда нәччә-нәччә һәссә тез. Биз йәнә торда уруқ-туққан, дост-яранлиримиз билән телефонлишалаймиз, компьютерда қарши тәрәпниң авазини аңлапла қалмай, гәрчә қарши тәрәп дунияниң у четидә болсиму, экранда униң чирайиниму көрәләймиз, бирақ у көз алдимизда турғандәкла билиниду. Интернет тори бәк чоң Йәр шарини кичиклитивәткәндәкла қилиду. Биз яшаватқан дуния, һәқиқәтән, бир «Йәр шари кәнтигә» охшап қалди.

Интернетториниң мәзмуни интайин мол. Торлуқ билимләр, торлуқ учурларниң тепилмайдиғини йоқ. Кишиләр торға чиқип, хәвәр оқуйду, музакирә аңлайду, кино көриду, дунияниң һәрқайси җайлиридики достлири билән параңлишалайду, оюн ойналайду. Өйдә олтирип, муәллимниң дәрисини аңлалайду яки торға чиқип, материал издәләйду вә мәмликәтниң ичи-сиртидики мутәхәссисләрдин тәлим алалайду. Идарисигә бармай, өйдә олтирипла ишләвериду, жиғин ачалайду, һәтта өйдин чиқмайла, «тордики сода сарайларни» айлинип, «электронлуқ карта» билән пул төләп, сетивалған нәрсисини өйгә әкәлдүрәләйду.

Шундақ дейишкә болидуки, Интернет тори биз билән зич мунасивәтлик. Бу «тор» бизниң турмушумизни техиму тез һәм қолайлиқ, техиму мол һәм рәңдар қилиду.

2. Интернет тори дегинимиз немә? Интернет тори дегәндә силәрниң көз алдиңларға немиләр келиду?

3. Мәтиндики *«Биз яшаватқан дуния, һәқиқәтән, бир «Йәр шари кәнтигә» охшап қалди»* дегән жүмлини қандақ чүшинисиләр?

4. Интернет тори арқилиқ адәмләр немиләрни қилалайдекән? Мәтиндә бу тоғрилиқ немә дейилгән?

5. Өзәңлар Интернетториға кирәмсиләр?

6. Интернетториниң бизгә қандақ пайдиси бар? Зийиничу?

Схемини иш дәптириңларға толтуруңлар.

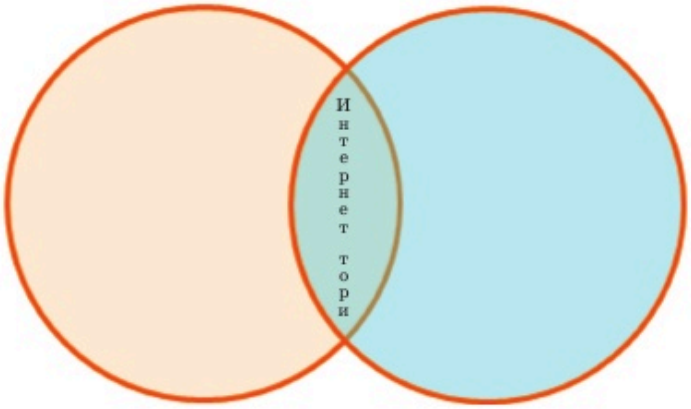

49

Турған Тохтәмов

АФРИКИДИН КӘЛГӘН АРУП

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Аруп ата-аниси билән хошна йезиға көчүп кетип, арида бир-икки жил өткәндин кейин қайтип кәлгәндә, шу Аруп шу петичә қапту. Илгәркидәк кочиға ойнап чиқса, баш-көзидин топа йеғип туратти. Гепигә қариғанда, шунчә чирайлиқ шәһәргә охшашла йәрдә турсиму, көңли мошу яқтики балиларғила тартип, уларни кинәп, биллә ойниған оюнлирини әсләпла жүргән охшайду. У кәлгән күнниң әтисила кийгән йеңи кийимлирини йешиветип, пәқәт калтә иштан билән ялаңаяқ, ялаңтөш бойичила кочиға чиқип кәтти. Уни көргән йеза адәмлири:

– Кәң-таша йәрдә қулун-тайға охшаш қийғитип ойнап, күлүп өскән бала машина-техникиниң газиға толған, сесиқ һавани жутуп, ваң-чуңда ичи пушуп, зерикип кәттидә, – дейишип қоятти.

Қалаймиқан йәрниң һаятиға үгинип кетәлмәй, көңли мошу йәргила тартип туридиған Аруп келип, арида икки һәптә

өтə-өтмəйла, Буһанбулақтики момисиниң өйигə һəр яқта туридиған туққанлириниң балилириниң жиғилғинини аңлап, Алмутида туридиған Əхмəтма тақити қалмай, бир һəптидила йетип кəлди.

Бу йезида бир демəтлик ағиниləр баш қошқанда, язлиқ тəтилдə китап-дəптəрлири билəн мəңгү хошлашқандəк, чоңқур йəрləргə тиқивəткəн. Ериқ-өстəңləр билəн көлləрдə тутқан белиқларни йəп жүргəн балилар қосақлириниң ачқинини билмəй, һəтта өйгиму кирмəтти. Мундақ һаят башқилардин көрə, болупму Арупқа бəк яқатти. У момисиниң: «Тамиғиңни ичивал, болмиса ачтин өлисəн», – дегинигə қаримай, тала-түздила қосақ тойғузуп жүриверəтти. Шуңлашқиму у қосиғини ичигə тартидиған болса, худди кинолардики қара илпизларғила охшап кетиду. Немишкиду, униң меңиш-туруши, қилған қилиқлири Əхмəткə «Тарзан» киносида көргəн африкилиқ адəмləрнила əслитəтти. Униң дəл-дəрəқləргə есилип, сəкрəп, суларда крокодилға охшаш үзүп, һайванлар билəн жүгрəшлири африкилиқлардин һечбир айнимайду. Шуңлашқиму улар көлдə чөмүлүп қайтқан күни Əхмəт:

– Аруп, сəн йезиға охшаш кичик шəһəрчидин əмəс, Африкиниң жаңгаллиридин кəлгəн адəмləргила охшайсəнкəн, – дəп қалди.

Əтималим, Əхмəтниң сөзи Арупқа бəк йеқип кəтсə керəк, шуңлашқа бу күни у:

– Һə, тоғра ейтисəн. Мəн растла Африкидин кəлдим, – дəп махтинип, шахтин-шахқа сəкрəп, есилип, тарзанчилап, əтидин кəчкичə «Ау-у-у» дəп вақирап, тиним тапмиди.

– Буни биз көрмəй жүргəн екəнмиз, Аруп Африкидин кəлгəн Тарзанниң өзила екəнғу. Көрдуңларму, бир терəктин иккинчи терəккə маймунчилап есилип, сəкрəп, учуп-қонуп жүргинини, – дейишип, балилар махтишиведи, у техиму əдəп кəтти.

– Африкидин кəлгəн адəмгə терəктин-терəккə сəкрəш һечбир гəп əмəс, – дəп егиз терəкləрниң шахлириниң йопурмақлиридин сирилип чүшүп, яңливаштин жуқури чиқип кетəтти.

Униң мундақ қилиқлирини көргəн чоңлар: «Бу бала мо-

шундақ қилип жүрүп, жиқилип бир йерини сундурувалмисун», – дейишип, уни «Бу қилиғиңни қой», дәп тиллашқа башлиди. Бәзиләр:

– Сениң, һәқиқәтән, Африкидин кәлгиниңгә қайил болдуқ, – дәп жемиләп, терәктин чапсанирақ чүширивелишқа тиришатти. Улар әнди Арупни шундақ дәп махтап, терәктин-терәккә сәкритип жүргән балиларни тиллашқа башлиди. Әхмәт болса өзиниң бу балиға «Африкидин кәлгән Аруп», – дәп нам қойғиниғиму пушайман йеди. Сәвәви, әнди Аруп мошундақ қилип жүрүп, терәктин жиқилидиған болса, «һәммә балани тәргән Әхмәт», – дәп мошу балини тутатти.

2. Һекайиниң давамини хрестоматиядин оқуңлар.

3. Аруп өзиниң туғулған йезисиға қайтип кәлгәндә, қандақ ғәлитә ишларни қипту?

4. Униңға *«Африкидин кәлгән Аруп»* дегән намни ким вә немә үчүн қойди?

5. У немишкә илпизға охшап кетәтти? Мәтингә асаслинип жавап бериңлар.

6. Флипчартқа баш қәһриманниң рәсимини сизиңлар. Рәсимниң әтрапиға қәһриманниң сиртқи қияпитини тәсвирләйдиған, ичигә униң мижәзини тәрипләйдиған сөзләрни йезиңлар.

50

Джонатан Свифт
(1667–1745)

Улуқ инглиз язғучиси Джонатан Свифт кичик вақтида житимчилиқниң дәрдини көп тартқан. Язғучи туғулғичә, униң дадиси һаяттин өткән. Аниси кичик Джонатанни тағисиға қалдуруп, өзи чәт әлгә кәткән.

Джонатан Свифт авал мәктәптә, андин колледжда оқуди. Униң әдәбий паалийити 1690-жили башланди. Язғучи көплигән һәжвий әсәрләрни язди. У өзиниң бирдин-бир романи – «Гулливерниң сәяһәтлири» әсәрини 1726-жили йезип түгәтти.

ГУЛЛИВЕРНИҢ СӘЯҺӘТЛИРИ

(Романдин парчә)

1. Мәтинни оқуңлар.

I

«Антилопа» дегән үч мачтилиқ кемә Жәнубий Океанға үзүп кәтти.

Кемә дохтури Гулливер кеминиң кәйни тәрипидә туруп, дурбун билән пристаньға қариди. У йәрдә униң аяли вә икки балиси: Джонни дегән оғли билән Бетти исимлиқ қизи қалған еди.

Гулливер деңизда бирнәччә қетим сәяһәткә чиққан. У сәяһәт қилишни яқтуриду. Мәктәптә оқуп жүргән чағлиридила, дадиси әвәткән ахчиниң һәммисини деңиз хәритилиригә вә чәт мәмликәтләр һәққидә йезилған китапларға хәшләтти. У география вә математика пәнлирини әстаидил үгәнди. Чүнки бу пәнләр, һәммидин бурун, деңизчи үчүн зөрүр еди.

Дадиси Гулливерни шу чағдики лондонлуқ мәшһур бир тевипқа оқушқа бәргән еди. Гулливер униңда бирнәччә жил тәһсил көрди, лекин деңиз тоғрилиқ ойлашни қоймиди.

Дохтурлуқ иш униңға йеқип қалди: оқушни тамамлиғач, «Қалиғач» дегән кемигә дохтурлуқ хизмәткә орунлишип, шу кемидә үч йерим жил жүрди. Андин «Изгү ишәнч» намлиқ чоң кемидә Шәрқий вә Ғәрбий Һиндстанға бирнәччә қетим сәяһәт қилди.

Деңиз сәпиридә Гулливер һечқачан зерикмәтти. У кемидики өз каютисида өйидин еливалған китапларни оқатти, қирғаққа чиққан пәйтлиридә, йәрлик қәбилиләрниң турмуш-мәишитини тамашә қилатти, уларниң тили вә урп-адәтлирини үгинәтти. Сәпәрдин қайтишида, у йолда көргәнлирини тәпсилий йезивалатти.

Гулливер бу қетимқи деңиз сәяһитигә атланғандиму, қелин дәптирини йениға селивалди.

Бу дәптәрниң биринчи бетидә: «1699-жили 4-майда Бристольдин меңип кәттуқ», – дәп йезилған еди.

II

«Антилопа» Жәнубий Океанда көп һәптә вә көп айларғичә үзүп жүрди. Мәйин шамаллар уруп турди. Сәяһәт көңүлдикидәк еди.

Бирақ күнләрниң биридә, кемә Шәрқий Һиндстанға йол тутқанда, наһайити қаттиқ боранға учриди. Шамал вә долқунлар кемини қайси тәрәпкә иштирип кетиватқини мәлум әмәс еди.

Кемидә озуқ-түлүк вә ичидиған су түгәй дәп қалғанди. Чарчаш вә ачлиқтин он икки матрос көз жумди. Қалғанлириниңму мағдир-мадари пүтти. Кемә долқунда қаттиқ чайқилип, яңақтәк ойнатти.

Боранлиқ қараңғу кечиләрниң биридә шамал «Антилопа»-ни су тегидин чиқип турған йоған хада таш тәрәпкә иштирип әкәтти. Матрослар вақит өткәндин кейинла сезип қалди. Кемә хада ташқа урулуп, парчә-парчә болуп кәтти. Пәқәт Гулливер билән бәш нәпәр матросла қолваққа чүшүп, аман қалди.

Улар йеқин йәрдә қуруқлуқ барлиғини биләтти, шуңа шу йәргә йетивелишни көзлиди. Долқунлар үстидә һәрикәт қиливерип, бәк чарчиди. Долқунлар болса барғансири күчәймәктә еди, ниһайәт, әң егиз бир долқун келип, қолвақни өрүвәтти. Гулливерни су көмүвәтти.

У су бетигә чиққанда, әтрапида һечким көрүнмиди. Униң һәммә һәмралири суға чөкүп кәткән еди.

Ялғуз қалған Гулливерни шамал вә долқун қаяққиду елип кетивәрди. У путини пат-пат төвән чүширип, суниң тегини билмәкчи болди, бирақ пути су тегигә йәтмиди. Униң әнди үзүшкиму мағдири қалмиди, липим-липим суға толған аяқ кийми, чипму-чип һәл үсти-беши уни һаман су тегигә тартатти. Боғузиға су тиқилип, деми сиқилишқа башлиди.

Шу мәһәл путлириниң қаттиқ йәргә тәккинини сезип қалди. Бу чоңқур әмәс йәр еди. Гулливер су тегидики қумда аста меңишқа башлиди. Меңиш барғансири йениклишивәрди. Дәсләп су Гулливерниң мүрисигә келәтти, кейин белигә чүшти, ниһайәт, ахири тизидин келидиған болуп қалди. Гулливер қирғақ наһайити йеқин болса керәк, дәп ойлиған еди, лекин бу жай тәкши болғини үчүн, Гулливерға йәнә узақ вақит тизиғичә су кечишкә тоғра кәлди.

Хәйрият, су билән қум арқида қалди.

Гулливер бәк юмшақ вә майсә кокатлар билән қапланған чимәнзарға чиқти һәм йәргә ямпашлап йетип, қаттиқ уйқуға кәтти.

Малик Мәһәмдинов тәржимиси.

2. Мәтинниң давамини хрестоматиядин оқуңлар.
3. Гулливер сәпәргә атланған кемә қандақ һалакәткә учриди?
3. Силәр қандақ ойлайсиләр, Гулливер қәйәргә келип қалди?
4. У қирғақта кимләргә дуч кәлди? Адәмчиләрни муәллип қандақ тәсвирләйду?
5. Намәлум аралдики адәмчиләр Гулливерға қандақ мунасивәттә болди?
6. Топларға бөлүнүңлар:1-топ – силәр *«Зәбәрдәстләр» (Великанлар)* елидики мәдәк адәмләр.
2-топ – *«Зәбәрдәстләр»* елидики мәдәк адәмләр болған яхшиму яки Мәдәк адәмләр елидики зәбәрдәст болған яхшиму? Ойлиниңлар, жававиңларни асаслаңлар.
3–4-топлар – силәр бой-турқи адәттики адәмләр елигә кәлдиңлар. Бирақ уларниң көрүнүши һәрхил (һәр топқа һәр түрлүк рәсимләр, мәсилән, марсианлиқлар вә б.).

Әстаидил – чин дилдин, көңүл қоюп.
Тәһсил көрүш – оқуш, үгиниш.
Нийһайәт – интайин, бәк, наһайити, ахири, ақивәттә.

51

ҮЧ ОҒУЛ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бар екән, йоқ екән, бурун заманда бир дехан өткән екән. Бу деханниң турмуши яхшиму әмәс, яманму әмәс екән. У башқа йәрләрни сәяһәт қилип келиш үчүн, узақ сәпәргә тәйярлинипту. Деханниң үч оғли бар екән. Сәпәргә чиқишниң алдида өз балилириға вәсийәт қилип, оғуллириниң кейинки әһвалини синап көрмәкчи болупту.

– Мән узақ сәпәргә берип кәлмәкчимән. Силәрниң һәрқайсиңларға бир жүптин тоху, өдәк, ғаз берип кетимән. Мән сәпәрдин кәлгичә, шуларниң туққан тухумлирини уттурлуқ сетип, пулини хәшләвәтмәй, жиғип қоюңлар. Кейин өзәңларға керәк болиду, – дәпту дадиси.

Оғуллири мақул көрүшүпту. Чоң оғлиға бир жүп тоху, оттуранчисиға бир жүп өдәк, кичигигә бир жүп ғаз берип, өзи сәпәргә меңип кетипту.

Бирнәччә һәптә өткәндин кейин, тоху, өдәк, ғазлар туғушқа башлапту. Оғуллар тухумларни уттурлуқ сетип, пул қилишипту. Чоң оғлиниң бешиға шундақ хиял кәпту: «Тухумниң пулини жиғип немә аваричилиқ. Дадам кәлгичә, пулни хәшләп, тамашә қилмаймәнму. Дадам келип, тухумниң пулини сориса, туғмас тоху екән демәмдимән», – дәп ойлаптудә, тухумниң пуллирини хәшләшкә башлапту. Оттуранчи оғли өдәкниң тухумлирини, андин өдәкниму сетип, пулини хәшләветипту. «Дадам келип сориса, өдәкни оғри елип кәтти, дәп жавап берәрмән», – дегән хиялға кәпту. Кичик оғли ғазниң тухумлирини жиғип, уни бастурупту. Шундақ қилип, авал ғазни көпәйтип, андин униң тухумлирини зайә қилмай сетип, хелә нурғун пул жиғипту.

Дадиси сәпәрдин қайтип кәпту. Келипла, чоң оғлидин тапшурған ишниң нәтиҗисини сорапту. Чоң оғли тәйярлап қойған жававини берипту. Дадиси көңлидә: «Сән адәм болмапсән, кейинки күндә маңа әсқатмайдекәнсән», – дәпту. Оттуранчи оғлидин сорапту. Уму: «Өдәк тухум туққичә, оғри елип кәтти», – дәп ялған ейтипту. Буниңғиму гәп-сөз қилмастин, көңлидә: «Сән кейинки күнлүктә маңа әсқетишиң бу яқта турсун, өзәңниң жәнини бақалмайсәнкән», – дәпту. Кичик оғлидин сорапту. У дадисиға тухум сетип, жиққан пуллирини берипту. Андин көпәйткән ғазлирини көрситипту. Дадиси кичик оғлидин хуш болуп, көңлидә: «Мана сән адәм болидекәнсән», – дәпту.

Аридин хелә вақит өтүпту. Дадисиниң ойлиғинидәк, икки оғли күндин-күнгә ажизлишип кетипту. Өй-вақлирини сетип хәшләп, йәнә дадисиниң қолиға қарап қапту. Кичик оғли ғазлирини беқип, турмушини яхши өткүзүпту. Ата-анисини убдан беқипту. Дадиси кичик оғлидин рази бопту.

2. Дадиси сәпәргә меңиш алдида оғуллириға қандақ вәсийәт қилди? Дадисиниң вәсийитини ака-укиларниң қайсиси орунлиди?

3. Чоң вә оттуранчи оғулларниң әһвали немишкә ажизлишип кәтти? Дадиси чоң оғуллиридин немә үчүн хапа болди?

4. Кичик оғлиниң қайси ишлири дадисини хошал қилди? Дадисиниң кичик оғлиға: *«Мана сән адәм болидекәнсән»*, – дегән сөзлирини қандақ чүшинисиләр?

5. Ялған гәп қилиш, башқиларни алдаш яхшиму?

6. Үч оғулниң һәрқайсисиға хас хисләтләрни жәдвәлгә йезиңлар.

Қәһриманлар	Мижәзнамә	Дәлилләйдиған сөз
Чоң оғул		
Оттуранчи оғул		
Кичик оғул		

52

УРАСИМА ТАРО

(Япон хәлиқ чөчиги)

1. Чөчәкни оқуңлар.

Бурунқи заманда Танго өлкисидә, Мидзуноуэ йезисида, Урасима Таро дегән белиқчи яшапту. У һәр күни әтигәнлиги қолвиғиға олтирип, деңиздин белиқ тутуп, өйигә кәч келидекән.

Бир күни кәчқурунлуғи деңиз яқисини бойлап келиветип, қирғақта топлишип турған балиларни көриду. «Булар немә қилип жүриду?» – дәп ойлайду Урасима. Аста қешиға кәлсә, балилар бир яш ташпақини тутувелип, қумниң үстидә уни қоғлап жүрүпту. Улар ташпақини қийнап, бечарә жаниварни азаплашқа башлапту. Бири таш атса, иккинчиси таяқ билән ноқупту. Урасиманиң ташпақиға ичи ағрип кетипту.

– Һәй, балилар! Ташпақини қоюветиңлар! Бечарини азаплап өлтирисиләргу! – дәпту.

Балилар униңға күлүп:

– Өлсә, өливәрсун! Сениң ишиң немә! Ташпақа өзимизниңки, немә қилсақму, өзимиз билимиз, – дәпту.

– Униңдин маңа бериветиңлар, – дәпту Урасима.

– Қара буни! Керәк болса, өзәң тутувал!

– Мән силәрдин бекарға соравatқиним йоқ. Хунини төләймән.

– Пулини төлисәң, униң йоли башқа. Әкәл ахчаңни!

Урасима балиларға бирнәччә майда пул берип, ташпақини сетивалиду.

Хошал болған балилар жүгришип кетиду. Урасима ташпақа билән қалиду. У ташпақини сийпап олтирип:

– Һәй, бечарә. Қандақ, көргүлүгиңни көрдуңма? Қутан миң жил яшайду, ташпақа униңдин көп һаят кәчүриду дәп аңлиғандим, бирақ сән бүгүн өлүшкә тас-тас қалдиң. Мениң дәл вақтида йетип кәлгиним қандақ яхши болған. Һә, саңа, һәқиқәтәнму, көп яшаш несип қилинған охшайду. Әнди өз йолуңға баривәр, буниңдин кейин пәхәс бол, балиларниң қолиға чүшүп қалма.

Мошу сөзләрни ейтип, Урасима ташпақини деңизға қоюветидудә, өйигә кетиду. Әтиси Урасима күндики адити бойичә белиқ тутушқа деңизға чиқиду. Бир чағда униң қулиғиға кимду биринің:

– Урасима ака! Урасима ака! – дәп вақириған авази аңлиниду.

Урасиманиң әрвайи қириқ гәз учуп, долқунға қарап: «Бу ким болдикинә? Әтрапта бирму тирик җан йоқтәк қилиду. Нә адәм, нә бирәр қолвақ көрүнмәйду» – дәп ойлапту. Шу пәйттә Ташпақа судин чиқипту.

– Йеңирақта мени чақирип, вақириған сәнму? – дәп сорапту Урасима тиңирқап.

– Һә, мән, – дәпту Ташпақа һөрмәт билән баш егип. – Түнүгүн сән мени бәк чоң хәтәрдин қутулдуруп, җенимни сақлап қалдиң. Шуниңға миннәтдарлиғимни билдүрәй дәп кәлдим. Саңа болған алқишимниң чәксиз екәнлиги шуки, деңизларниң худаси – Әждиһаниң сарийиға кирип чиқишиңни сорайман. Һаятиңда уни көргәнмедиң?

– Яқ, – дәп бешини чайқапту Урасима. – Адәмләр уни биздин бәкму жирақта туриду дейишидиғу.

– Һәрһалда, униң жирақлиғи иккимиз үчүн һеч гәп әмәс. Сарайға өзәм башлап барай. Барғуң келәмду?

– Иззәт-һөрмәт билән чақирғиниңға көп рәхмәт, бирақ мән сениң кәйниңдин үзәлмәймәнғу?

– Сән өзәң үзүп аварә болмайсән. Мениң үстүмгә минип, асанла йетисән.

– Сениң алиқанчилик дүмбәңгә қандақ патимән?

– Униңдин ғәм йемә, патисән.

Шундақ қилип, белиқчиниң көз алдида Ташпақиниң дүмбиси йоғиришқа башлапту. У шунчилик йоғириптуки, үстигә адәм бемалал олтиралайдиған болупту.

Урасима Ташпақиниң үстигә олтириптудә, иккиси деңиз долқунини қақ йерип, Әждиһаниң сарийиға йол тутупту.

Улар үзүверипту, үзүверипту, ахири жирақта қизил дәрваза көрүнүпту.

– Әву алдимизда турған немә? – дәп сорапту Урасима Ташпақидин.

– Әждиһаниң сарийиғу. Әву егиз чедирни көрүватамсән?

– Келип қалған охшаймизғу?

– Һә, иккимиз тез йетимиз девидимғу саңа. Әнди қирғаққа чүш, нерисигә пиядә баримиз.

Ташпақа Урасимани сарайниң дәрвазисиғичә башлап кәлсә, дәрваза алдида қаравуллар турупту.

– Һәй, дәрвазичилар! – дәп вақирапту Ташпақа. – Бизгә Японийдин ақ көңүл меһминимиз – белиқчи Урасима Таро кәлгәнлигини елан қилиңлар.

Дәрвазичилар бу хәвәрни дәрру йәткүзүпту. Урасиманиң алдиға сарай әһли – Таи, Хирамә, Карәй вә башқа жуқури мәртивилик белиқлар чиқипту. Улар тәнтәнилик егилип, Урасимани:

– Хуш кәпсиз, қәдирлик Урасима Таро! Су асти падишалиғимизға қәдәм тәшрипиңиз биз үчүн зор һөрмәт. Бизниң иззәтлик меһминимизни әкәлгиниңгә, алийҗанап Ташпақа, саңиму рәхмәт, – дәп тәбрикләпту.

Улар Урасимани сарайға башлап кирипту. У йәрдә сарай егиси, деңиз падишаси Әждиһаниң ай десә, ай әмәс, күн десә, күн әмәс, саһибҗамал қизи – Отохимә сарай бәгзадилири вә көплигән нөкәрлири билән Урасиманиң алдиға чиқип, өзи қарши апту. У Урасимани төргә – һөрмәтлик орунға олтарғузуптудә, мундақ дәп тил қетипту:

– Бизниң йәргә кәлгиниңгә тәшәккүр ейтимиз, һөрмәтлик Урасима. Ташпақини өлүм ағзидин елип қелип, падишалиғимизға зор әмгәк сиңәрдиң. Қолумиздин кәлгиничә ихласимизни билдүрүп, сени әттәй тәклип қилдуқ. Мошу сарайни өз өйүңдәк көрүп, бемалал дәм ал.

Буларниң иззәтлик меһмини болғанлиғини Урасима чүшинипту вә көңли шатлиққа бөлинип, жүригидә һечбир қайғувайим қалмапту.

– Тәкливиңларға рәхмәт! – дәпту у. – Мундақ әҗайип сарайни өмрүмдә биринчи қетим көрүватимән.

Шу пәйттә хилму-хил таамлар кәлтүрүлүпту. Андин нахша ейтилип, көңүллүк уссуллар башлиниптудә, бәзмә раса қизипту.

* * *

Той-тамашә түгигәндә, Отохимә меһман билән сарайни арилапту. Қиз Урасимаға сарайниң һәртүрлүк бөлмилирини көрситипту: уларниң ичидики барлиқ буюм-жиһазлар үнчә-марҗандин ясалған екән. Урасиманиң бу нәрсиләргә қарап, көзи тоймапту. Бөлмиләр шундақ зенәтләнгәнки, тил билән ейтип, тәсвирләш тәс екән.

Әң әҗайип нәрсә сарайниң беғи екән. Бағниң шәриқ тәрипидә алича билән қарәрүкләр, бәҗайики баһарда чечәклигәндәк, гүлләп турупту. Қелин йешил йопурмақлар арисида булбуллар хәндан уруп сайраватқан. Жәнуп тәрипи гөзәл яз екән. Қелин чөп өсүп, қурут-қоңғузлар, чекәткиләр чирилдап, әтрап карамәт бир мәнзиригә бөләнгән. Бағниң ғәрип тәрипидә зәрәң дәриғиниң һал-қизил түс алған йопурмақлири аста шилдирлап, бу йәргә алтун күз чүшкәнлигидин дерәк берип турупту. Бағниң шимали қиш: дәл-дәрәқләр ақ қарға пүркинип, дәрия-өстәңни муз басқан.

Урасима Таро дуниядин беғәм мошу мәнзирини тамашилап жүрүпту. Бу мәжүзини худди чүшидә көрүватқандәк һис қилипту өзини. Вақитму билинмәй өтүпту. Көп кечикмәй, Урасима һошиға кәпту. Өйдә дадиси билән аписи қалғини есигә чүшүп, дәрру йолға тәйярлинип, хошлишишқа Отохимәгә кәпту.

– Сениң меһмандост дәргаһиңда бирнәччә күнни өткүздүм. Әнди меңишим керәк. Хәйри хош.

– Бизни ташлап кәтмәй, йәнә бираз меһман болғин! – дәп үзүрханлиқ билдүрүпту униңға Әждиһаниң қизи.

Бирақ Урасима унимапту.

– Амал қанчә, сени мәжбурлалмаймән, – дәпту Отохимә. – Сени қуруқ қол маңғузалмаймән. Мону мениң соғам, ал, – дәп Урасимаға чирайлиқ ясалған кичик бир сандуқчә берипту.

Урасима һелиқи сандуқчини алмапту, лекин қизниң уни тиңшиғусиму кәлмәпту.

Урасима илажисиз сандуқчини алғандин кейин, Отохимә униңға:

– Пәхәс бол, бешиңға еғир күнләр чүшсиму, буни ачқучи болма, ачсаң, бала-қазаға дучар болисән, – дәпту.

У кичиккинә сандуқчини елип, гөзәл Отохимә билән хошлишип, йәнә Ташпақиға минипту.

Ташпақа уни деңизниң қирғиға йәткүзүп қоюп, суға сүңгүп кетипту.

Урасима әтрапиға қарапту. Һәммә нәрсә бурунқидәк, бирақ, һәйран қаларлиғи, тонуш адәмләр көрүнмәпту.

– Бу қандақ иш? – дәп әҗәплинипту Урасима. Бир ховупниң болғанлиғини сезиптудә, өйигә қарап жүгрәпту.

Бирақ уни өйидиму ят, натонуш адәмләр қарши апту.

«Мән йоқ чағда ата-анам башқа яққа көчүп кәткән охшайду», – дәп ойлапту у.

– Мениң исмим – Урасима Таро. Мошу өйдә тураттим, – дәпту у әтрапидики адәмләргә. – Мениң ата-анам қәйәргә көчүп кәткәнлигини ейтиңлара!

– Сән Урасима Таромусән? – дәп әҗәплинипту йочун адәмләр.

– Һә, шуниң өзимән.

– Ха-ха-ха! Сән өзәң һәзилкәш, чақчақчи охшимамсән! Бир заманда бу өйдә Урасима дегән белиқчиниң турғини раст, бирақ у буниңдин йәттә йүз жил илгири болған екән. Әнди уштумтут сениң тирилип кәлгиниң қандақ?

– Нәниң йәттә йүз жили?! Бари-йоқи икки-үч күн бурун ата-анам билән мошу йәрдә турғандимғу?! Мени шаңхо қилмаңлар. Униңдин растиңларни ейтмамсиләр, – дәп Урасима уларға бой бәрмәпту.

– Растимизни ейтиватимиз, – дәпту йеза адәмлири. – Бир заманда бу йәрдә Урасима дегән яш белиқчи турған екән. Бир күни у деңизға белиқ тутушқа чиқиптудә, өйигә қайтмапту. Ата-аниси уни күтүп зерикип, өлүп кетипту дегән ривайәт бар. Бу наһайити қедимда болупту. Сән туғулған йериңгә йолуқуп кәткүси кәлгән әрва әмәсту?!

Урасима әтрапиға қарапту: һәқиқәтәнму, өп-чөриниң һәммиси бурунқидәк әмәс екән. «Мону адәмләр растини ейтиватамду немә?» – дәп ойлапту Урасима, бирақ уларға ишәнгүси кәлмәпту.

У бешини саңгилитип, бу вақиәни худди чүшидә көрүватқандәк, деңиз яқисиға меңипту. Әнди униң өйиму, ата-анисиму йоқ. Көңли ғәмгә толупту.

Шу чағда Урасиманиң есигә қолидики сандуқчиси чүшүптү. «Бу әҗайип сандуқчини деңиз Әждиһасиниң қизи маңа қандақ сәвәп билән соға қилдекин? Буни немә үчүн һечқачан ачма деди? Һәммә сирниң түгүни, мүмкин, мошуниңдиду? Ечип көрәйчу», – дәп ойлапту.

Урасима сандуқчини ечип, ичигә шундақ қариған екән, сандуқчидин күл рәң ис пуқирап чиқипту. Исниң Урасиманиң үзини йәлпүп өтүши муң екән – яш жигитниң үзигә қоруқ чүшүп, мүкчийип қапту. Көзни жумуп-ачқичә чечи аппақ болуп, путлиридин дәрман кетипту, көплигән жиллар көз алдидин наһайити тезликтә өтүптүдә, һаяти түгәп, нәпәси тохтапту.

Малик Мәһәмдинов тәржимиси.

2. Белиқчи Урасима Таро деңиз яқисида қандақ вақиәниң гувачиси болди?
3. У Ташпақини немә үчүн өлүмдин қутулдурувалди?
4. Әтиси қандақ вақиә йүз бәрди? Урасима Ташпақиға минип, қәйәргә меһманға барди? Уни кимләр қарши алди?
5. Чөчәктин деңиз падишасиниң сарийи, беғи тәсвирләнгән қурларни тепип оқуп, сүритини сизиңлар.
6. Урасима Таро Әждиһаниң сарийида нәччә жил меһман бопту? Уни қандақ билдиңлар?
7. *«Соал түзүшни үгинәйли»*. Биринчи топтики сөзләр билән иккинчи топтики сөзләрни лайиқлаштуруп, бирнәччә соал түзүңлар.

• Урасима	• немишкә?
• Балилар	• қандақ?
• Ташпақа	• силәр қандақ ойлайсиләр?
• Натонуш адәмләр	• келишәмсиләр?
	• көз алдиңларға кәлтүрүңлар, әгәр...?

Әрвайи қириқ гәз учмақ – қорқуп кәтмәк.
Таи, Хирамә, Карәй – белиқ намлири.
Саһибҗамал – гөзәл, чирайлиқ.
Шаңхо – заңлиқ қилмақ, мазақлимақ.
Әрва – роһ.

53

Иврайимҗан Әхмәт-Сабир

«ҺАЯТ ЮЛТУЗИДА» БОЛДУМ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Әслидә бу вақиә мәктәп оқуғучилири қишлиқ тәтилгә чиққанда йүз бәрди. Һечким қешимда болмиғини үчүн, ишәнмәмсиләркин дәймән. Дадам билән апамға ейтип бәрсәм, дадам:

– Аниси, мону оғлуңниң кәлгүси бар, жуму! Һелитинла фантастикилиқ чөчәкләрни тоқуп жүргинини қара! Китапни нурғун оқушидин биливедим, – дәп апамға қарап қойдидә, гезитни оқушни давамлаштурди. Апам болса:

– Мениң баламниң башқилардин нәри кам дәйсиз, мошундақ чөчәкләрни тоқа-тоқа язғучи болуп кәтсә, әҗәп әмәс, – дәп пешанәмдин сөйдидә, ашханиға чиқип кәтти.

Талаға чиқсам, Шаһидәм, Мунирәм, Һосманҗанлар чанида тейилишип ойнишиватқан екән. Ичимдә: «Силәр болсаңларму чүшинисиләрғу», – дәп уларниң йениға берип, мениң һаятимда илгири-кейин биринчи қетим йүз бәргән ахшамқи вақиәни сөзләп бәрдим. Уларма келишивалғандәкла:

– Вай, хиялпәрәсәй, раса келиштүрүп ейттиңдә! Қәйәрдин оқудуң? Шундақ китавиң болса, бизгиму берип турамсән, Мухтәр? – дәп қулақ-мейәмни йәпла кәтти. Болған вақиә көз алдимда туриду. Маңа һечким ишәнмәйду, немә қилиш керәк? Ахири ойлап-ойлап, мениму чүшинидиғанлар барду? – дәп силәргә йезип олтиримән...

Шундақ қилип, бу жили бәшинчи январь күни кечиси бирси мени охатқандәк болди. Көзүмни ачсам, деризимиз очуқ, бағниң оттурисида икки чинә тәхсини бир-биригә дүм көмүрүп қойғандәк аппақ бир нәрсә пақирап туриду. Жуқурисида икки-үч метрчә антенна билән бегиздәк үч айиғи бар. Деризә тәрәпкә қариған дүгләк төшүк охшаш ишигидин устихан рәңлик, худди бизниң әсиримиздики космонавтларниңкигә охшаш, бирла өзгичилиги: бешиға антенниси бар шәклидә

әйнәк бөк кийивалған он үч яшлар чамисидики бала сәкрәп чүштидә, көрсәткүч бармиғи билән мени аста өзигә чақирди. Мән қорққинимдин тәһийини чиң қучақлап, дүм йетивалдим. Униңдин кейинкисини билмәймән. Бир вақитта көзүмни ачсам, тамамән башқа йәрдә ятимән. Йенимда байиқи бала билән қиз сәл иңишип бир нәрсиләрни дәватиду. Уларниң сөзини тиңшисам, тамамән башқа бир тилда сөзләвататти. Мениң тиңшаватқинимни байқап қалған балилар:

– Бизниң немә дейишиватқинимизни сиз чүшәндиңизму? – дейишип тәңла соал қойди.

– Мән қәйәрдә? Немә аламәт бу? Силәр кимләр? – дәп һәйран қалғанлиғимдин сорапла кәтсәм керәк. Улар шунчилик чапсан вичирлашқинидин уққиним:

– Биздә һәммимиз бир тилда сөзләшкинимиз үчүн, миллити әмәс, сәйяриниң нами билән атишиду... Бизниң сәйярини «Һаят юлтузи» дәп атайду. Силәр техи бизниң сәйяримиз һәққидә һечнәрсә билмәйсиләр...

Алимлиримизниң һесаплап чиқишиға қариғанда, «Йәр» сәйярисидин миллион жил илгири тәрәққий әткән екәнмиз. Силәр биздин нәччә миллионлиған километр жирақлиқта болсаңларму, сәйярәңларниң һәр күнки йеңилиғидин хәвәрдармиз. Бу тәрәпкә келиңа, мана мону экранниң алдиға. Шу экрандин «Йәр» сәйярисиниң қайси чекитидә немә вақиә болуватқанлиғини билиш биз үчүн тәс әмәс, – дәп көк кнопкини басқан еди, бизниң сәйяримизниң шар шәкиллик тәсвири экранда очуқ көрүнүшкә башлиди.

– Мана силәр турған жумһурийәт, – дедидә, «Алмута» дегән кнопкини басқанда, алди билән шәһәрни үстидин, андин, бәәйни кинолардикидәк, һәрбир имаритигә айрим-айрим тохтилишқа башлиди. «Мана силәрниң мәлә» дегәндә, андасанда электр йоруғида кочиларни йорутуп турған өзимизниң мәлимизни көргәндә, қандақту иллиқ сезим пәйда болуп, кәткүм келип кәтти. Биз тәрәптә һазир йерим кечә. Бу сәйяридә таза чүш мәзгили екән. Һаят юлтузлуқлар һәр икки-үч саатта бир ғизалинивелип, ишләверидекән. Лекин йәйдиғини икки йүз граммдин артуқ әмәс. Ишниң тохсән пайизини автоматлар атқуридекән...

Шәһәрниң һәммә йери йешил чимәнлик, гүлләр хушпурақ чечип туридекән. Уларниң тазилиғи, азадилиғи маңа шунчилик яқти. Бир-бирини хапа қилишни билмәйдекән. Чоңни чоңчә, кичикни кичикчә һөрмәтлиши мени һәйран қалдурди. Чайхана, ашханиларға бармайдекән. Халиған тамиғини өйдә олтирип кнопкини бассила, бирнәччә дәқиқидин кейин үстәл раслинип, робот адәмләр хизмитиңиздә болидекән.

Әйнә шундақ қизиқ вақиәләрниң гувачиси болуватқинимда, мени елип кәлгән бала:

– Сизниң қайтидиған вақтиңиз болди, қени, мәрһәмәт, – дәп икки тәхсини бир-биригә дүм көмүргән кемисигә тәклип қилди...

2. Мәтинни тирәк сөзләргә асаслинип, сөзләп бериңлар.

3. Балиниң орнида силәр болсаңлар немә қилаттиңлар?

4. Силәр язғучи болған болсаңлар, һекайини қандақ аяқлаштурған болаттиңлар?

54 ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДУҚ?

1. Биз немишкә 20-әсирни зор өзгиришләр болған әсир дәймиз?

2. Адилҗан Ай шарида туридиған момиси билән немишкә көрүшәлмиди?

3. Илгири динозаврлар қандақ болған екән? Учалайдиған динозаврлар тоғрилиқ көргән мультфильм, киноларни ядиңларға чүшириңлар.

4. Биз җан-җаниварларни немишкә инсанларниң устази дәймиз?

5. Әмәлиятта *«Мевилик баг машиниси»* мөҗутму яки у келәчәктә пәйда боламду?

6. Бүгүнки турмушумизни Интернет торисиз тәсәввур қилалаймизму? Немишкә?

7. Д. Свифтниң романи қандақ атилиду?

8. Япон хәлиқ чөчигиниң баш қәһриманини атаңлар.

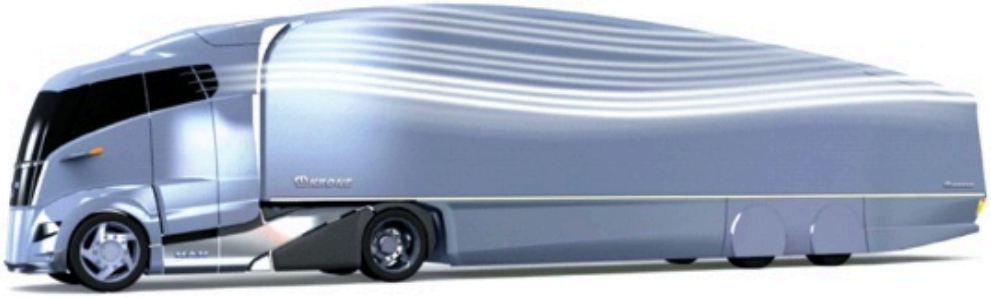

БИЗНИҢ ЛАЙИҺӘ

КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯҺӘТ

1-топ – «Мениң өйүмдики компьютерлар»
2-топ – «Әң иштик машинилар»
3-топ – «Келәчәк йеқилғуси»
4-топ – «Кичик батарейкиниң сири»

СИНИПТИН ТАШҚИРИ ОҚУШ ҮЧҮН

Турған Тохтәмов

ДАДАМНИҢ АХИРҚИ ХЕТИ

(Повестьтин парчә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

I

Дадамниң жән мәйданидин язған ахирқи хети өйүмиздики теши қәләйдин қаплинип, гүл чекилгән рус сандуғиниң тегидә көп жилдин бери жиғилип кәткән қәғәзләр билән биллә сақландидә, пәқәт мән мәктәпкә маңғанда, анам уни алайтән орап, башлиқ елип қойди.

– Дадаң бу хәтни қириқ биринчи жилниң күз айлирида, Москва түвидики қаттиқ жәңгә кириштин илгири, язған. Шу қетим өйгә қайтмайдиғанлиғини көңли туйса керәк, униңдин кейин хәт-хәвәр бирдин тохтиди, – дәп апам дадамдин кәлгән хәтни бөләкчә қәдирләп, сақлайдиған болди. У чағда мән бу хәтниң қәдир-қиммитигә анчила йәтмигән едим. Сәвәви, оюн қепи балиға хәттин көрә, татлиқ кәмпүт әвзәл әмәсму?!

Дадидилири фронттин қайтқан балилар хошаллиғида ағзи қулиғиға йәткәндәк күлүп, кочиға чиққанда, биз, атисиз қалған житимлар, өйләрниң булуңлири билән там түвидә уларға бойнумизни қисип, тәлмүрүп қаридуқ. Пәқәт шу чағдила урушниң немә екәнлигини чүшинип, дадамниң ахирқи хетиниң қәдир-қиммитини сәзгәндәк болдум. Муәллим урушниң бизниң бешимизға салған еғир күлпәтлири һәққидә ейтқанда, униңға гәзәп-нәпритимиз техиму өрлиди.

Биз әнди дадилиримиздин келидиған хәт үзүл-кесил тохтиғинини билсәкму, уруш түгәп, хелә вақитқичә, худди почтальон өйүмизгә бир яхшилиқ елип келидиғандәк, уни тақәтсиз күтүп, станциядин өтидиған поездларниң кәйнидин жүгрәп, вагонларниң ичидин ахирқи йолувчи чүшкичә чоң үмүттә қараттуқ. Лекин почтальон чоң кочиниң дохмушидики көк қапқилиқ өйүмизни байқимай қалаттимекин, бирәр

қетим биз тәрәпкә бурулмай, ишигимиздин иштик өтүп кетәтти. Вокзалға келип тохтиған поездлар шунчә адәмни селип кәлсиму, худди мениң дадам патмай қалғандәк, уни қайтуруп кәлмиди. Әслидә, буниңдин кейин дадамға станциядә бой көрситип жүрүшкә несип қилмиған екән.

Пәқәт уруш түгәп, арида үч жил өткәндин кейин, станциядики көп өйләргә охшаш, бизгиму наһийилик һәрбий комиссариаттин дадамниң жәңдә қурбан болғанлиғи һәққидә қара қәғәз кәлди. Апамниң намиға кәлгән қәғәздә: «Сизниң йолдишиңиз Қадиров 1941-жили ноябрь ейида Вәтән үчүн жәңдә қәһриманларчә қурбан болди», дәп қисқила йезилипту.

Апам дадамниң өлгини һәққидә қәғәз алғанда, бизниң өйгә бирнәччә күн адәмләр айиғи бесилмай кирдидә, андин төрт темимизни сөрүн жим-житлиқ басти. Әнди поезд бекәттин көрүнүши билән вокзалға жүгрәп берип, вагонниң ичидин дадамни издимәс болдуқ. Дадам өлүп кәтсиму, кәйнидин қара қәғәз кәлмисә болған. Әслидә, бу һаятта бирини күтүп, үмүт билән яшиғанму яхши екән. Һәрбий комиссариаттин кәлгән алиқандәк көк қәғәз апам иккиләнниң шунчә жилдин бериқи үмүтүмизни палта билән чепивәткәндәк тәсир қилди маңа. Кейинирәк «әшу қара қәғәзни алмиған болсақ, биз бәләкчә һаят кәчүрәр едуқ, бәлки», – дәпму ойлидим. Апам иккиләнгә биз чоң үмүт бағлиған дадамдин пәқәт бир парчә тилсиз қәғәз қалди, халас. Кечилири һәрбий комиссариаттин кәлгән хәтни жозиға қоюп, көп ойлинип олтиримиз. Мундақ чағда апам дадамниң төмүр йолда машинист болуп ишлигән күнлирини әсләйду, мәнзә уни, худди кинода көрүватқандәк, көз алдимға кәлтүримән.

Қара қәғәздин кейин, апам дадам һәққидә аз ойлар дегән едим, лекин униң қайғуси бесилмиди. Әнди апам чапсан-чапсанла сандуқниң тегидики дадамниң ахирқи хетини елип, чоңқур ойға чөмәтти.

Жиллар өтүп, дадамдин мирас қалған нәрсиләр азайғансири, биз бу хәтни дәсләпки қетим көрүватқандәк оқуйдиған болдуқ. Мән икки варақ қәғәзниң алди-кәйнигә латин һәрипидә йезилған йезиққа узақ қараттим. Бояқ қериндашта йезилған хәтниң бәзи һәриплири өчүп кәткән. Латин һәрипини тону-

миғанлиқтин, дайим апам уни оқуғанда, йенида олтирип, бәк қизиқип тиңшаймән.

«Бу хәтни госпитальдин сақийип чиққан күни Москва түвидики жәңгә кириш алдида йезиватимән, – дәп оқушқа башлатти апам. – Дүшмән барғансири йеқинлашмақта. Амма немислар бу йәрдики жәңгә адәм күчи билән техникисини қанчә көп әкәлсиму, бәри бир кукум-талқини чиқиватиду. Мән бизниң жәңчиләрдә қандақту пүкүлмәс ирадә, өзлириниң ғалибийәткә болған чоң ишәнчини сезимән. Бәри бир биз ғалип чиқимиз. Бизниң кочимиздиму мәйрәм болиду, шуниңға ишән, Айәтхан. Батарея жәңчилири бир қәдәмму артқа чекинмәслик һәққидә қәсәмяд қилишти. Әнди дүшмән илгири маңалмайду. Биз өлүп кәтсәкму, немис басқунчилирини Москваға қоюп бәрмәймиз.

Москва түвидә қирғин жәң болуватиду. Бүгүн биллә һужумға чиққан ағинилиримиздин көзни ечип-жумғичә айрилип қалимиз. Шундақ десәм, мениңдин вайим қилип жүрмә.

Сән мениң әвәткән хәтлиримни сақлап қой. Әтә-өгүн оғлумиз чоң болғанда, бизниң Ана Вәтән үчүн қандақ жәң қилғанлиғимиз һәққидә билип қалсун... Жәң дегән өлүмсиз болмайду. Әгәр яхши күнниң ямини болуп қалса, оғлум саңа аманәт. Кишиләрниң қолиға қаратмай, әл қатариға қош. Чоң болғанда, дадаңниң төмүр йолда әмәлгә ашуралмай кәткән мәхсәтлири көп еди дегин... Мән жутқа сақ-саламәт қайтсам, оғлумни өзәмгә охшаш машинист қилип тәрбийиләймән... Бу хәтләрни сән оқуғанда, Арман уни қучиғиңда олтирип тиңшар. Мениң намимдин уни мәккәм қучақлап сөйүп қой. Оғлумни бәк сеғиндим. У чоп-чоң болупла қалғанду... Қачанму бизниң оғлумиз қолиға қәләм елип, маңа хәт язғидәк болар... Кәйниндә үмүт бағлиғидәк оғлуң болсиму чоң мәдәт екән. Бешимға күн чүшкәндә, Арманни ойлисам, күчүмгә күч, ғәйритимгә ғәйрәт қошулғандәк болиду.

Өзәңниң әһвалиң қандақ, Айәтхан?! Мениң қайғумни қилма. Сән сәл қийналсаңла, икки көзүңни яшқа зорлайдиған. Төмүр йолдиму кәчкичә көз йешиң қурумай, аһ уруп жүрәмсәнкин. Белиңни мәккәм бағлап, өзәңгә миқта бол...»

Мән мәктәпкә барған жили оқуғучилар йеңи йезиққа көчүп кәткәнликтин, дадамниң латин һәрипидә йезилған хетини көп жил оқалмидим. Жуқарқи синипқа көчүп, өзлүгүмдин латинчә үгәнгәндә, һелиқи хәтниң һәриплири өчүп, тонуғусиз болуп кәтти.

Балилиқта билинмигини билән, чоң болуп, ақ-қарини айриғидәк яшқа йәткәндә, атиниң қәдир-қиммити бәләкчә сезилидекән. Балилар билән жиғилип қалсақла, улар дадилири билән акилириниң паровозиға чүшкәнлиги һәққидә ейтип, көп махтиниду.

Йәкшәнбә күнлири балилар дадилириға қошулуп, машиниларға чүшүп, дәрияға белиқ тутқили кәткәндә, мән йәнә кочида ялғуз қалаттим. Мундақ күнлири мән бизниң кочидики үзидә сәпкиси бар Вася билән қалимән. У мениңдин үч синип жуқури оқусиму, иккилән жан ағинә. Васяниңму дадиси уруштин қайтмиған. Бир яхшиси, у маңа охшаш дадисиниң жәңдин қайтмиғиниға көп аһ уруп, көңлини бузмайду. Вася чидамлиқ. Униң армини көп. Шуңлашқа биз төмүр йол вокзалиға берип, станциядин иштик өтүватқан поездларға қарап, арман қилишни яхши көримиз.

– Чоң болғанда, мошу поезға чүшүп, бәри бир дадамни издәп тапимән, – дәп қойиду у. Әллик-атмиш вагонни чатқан паровоз иланға охшаш толғинип, егиз дөңниң кәйнигә өтүп, көздин ғайип болиду. Қайтқан поездлар «дадимизни елип келәмдекин», – дәп униңға қизиқип қараймиз. Лекин бизниң үмүтимиз қуруқ көңүлни бәзләш екән.

1. Парчә кимниң намидин һекайә қилинған?
2. Язғучи өз һаятиниң қайси пәйтини тәсвирләйду?
3. Ахирқи хәт қәйәрдә сақланған? Униңда уруш тоғрилиқ немә дейилгән?
4. Язғучи аниниң қайғулуқ әһвалини қандақ тәсвирләйду?
5. Парчиғә асаслинип, әл бешиға еғир апәтләрни елип кәлгән уруш һәққидә сөзләп бериңлар.

МУНДӘРИЖӘ

V. ТӘБИИЙ ҺАДИСИЛӘР

Қар ләйлиси 4
Н. Әхмәтов. Яғивәргин, аппақ қар 5
Йезамниң қиши 7
Тунҗа қар 8
А. Дөләтов. Шамал ойнар учартип қарни 9
Қарниң қандақ пайдиси бар? 11
П. Сабитова. Яққин, ямғур, яғивәр 12
ж. Розахунов. Ямғур 14
Қ. Исмайилов. Өрүк билән Яңақ 15
Шамал бала 17
А. Мәсимов. Тамча 18
Х. Һәмраев. Һасан-һүсән чечилди 22
С. Қаһаров. Мөлдүр 23
Мән немә? 24
С. Анарбаев. Қорққанчақ 25
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ? 32
Бизниң лайиһә 33

VI. ҚОРШИҒАН ӘТРАПНИ ҚОҒДАШ

Тәбиәтни асрайли 35
А. Қасимов. Таш ялап сақайған кейик 36
С. Қаһаров. Чолақ бөрә 40
П. Илияс. Һәсән вә униң бойниғи 44
Нан, дан, йәм елип кәл 47
Ака-ука Гриммлар. Мөшүк билән Чашқан 49
Ака-ука Гриммлар. Миқ 52
Ғәйрәтий. Бовамниң соғиси 54
Р. Киплинг. Маугли 58
Л. Н. Толстой. Акула 61
Д. Родари. Чиполлинониң сәргүзәштилири 65
Алтун тажлиқ Ғораз 69
М. Һетахунов. Һәр баһарда сайрайду каккук 74
М. Меримов. Әзизниң күчүги 77
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ? 81
Бизниң лайиһә 82

VII. КАИНАТҚА СӘЯҺӘТ

Каинатни егиләш 84
Қазақстанниңму каинатта өз йоли бар 85
И. Бәхтия. Космосқа салам 87
«Байқоңур» космодроми тоғрилиқ қизиқарлиқ мәлуматлар 89
Каинатчилар каинатта тамақ ичәмду? 90
Асман гүли – парашют 92
Шәпирән вә радар 95
Кичик учақниң пайдиси 96
А. Ғәниев. Чөчәк әмәс, һәқиқәт 98
З. Пакзат. Ташқи сәйярә адиминиң соғиси 99
Қуяш 103
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ? 106
Бизниң лайиһә 107

VIII. КЕЛӘЧӘККӘ СӘЯҺӘТ

Зор өзгиришләр болған әсир 109
Адилҗанниң чүши 110
Учалайдиған динозавр 112
Инсанларниң устази 114
Мевилик бағ машина адими 116
Әҗайип Интернет тори 117
Т. Тохтәмов. Африкидин кәлгән Аруп 119
Д. Свифт. Гулливерниң сәяһәтлири 122
Үч оғул 124
Урасима Таро 126
И. Әхмәт-Сабир. «Һаят юлтузида» болдум 133
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ? 136
Бизниң лайиһә 137
Синиптин ташқири оқуш үчүн 138

Оқуш нәшри

Мәһәмдинов Малик Әһмәлоғлы
Садирова Гүлинур Тохтасунқизи

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

2-қисим

Умумий билим беридиған мәктәпниң 4-синипи үчүн дәрислик

Тәһрират башлиғи *М. Мәһәмдинов*
Муһәррири *Р. Мичитова*
Техникилиқ муһәррири *О. Рысалиева*
Компьютерда сәһипилигән *Э. Омарова*

ИБ № 166

Теришкә 15.02.2019 берилди. Нәширгә 20.08.2019 қол қоюлди.
Формати 70x100 1/16. Офсетлиқ қәғәз. Офсетлиқ нәшир. Мәктәплик һәрип.
Шәртлик басма тавиғи 11,7. Һесапқа елинған басма тавиғи 6,67.
Тиражи 1500 нусха. Буйрутма № 4577.

«Атамұра» корпорацияси» ҖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Жумһурийити «Атамұра» корпорацияси» ҖЧШниң Полиграфкомбинати.
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.